

چاپ نوشت (۲۴)

رسانه چاپ و بازاریابی منازعات فرقه‌ای در شبه‌قاره هند؛ مطالعه موردی تحفه اثناعشریه، صوارم الالهیات و حسام الإسلام

مجید جلیسه

| ۶۵ - ۱۲۲ |

۶۵

آینه پژوهش | ۲۱۹

سال ۳۷ | شماره ۳

مرداد و شهریور ۱۴۰۵

چکیده: پژوهش حاضر با هدف تبیین نقش رسانه چاپ در تحول منازعات مذهبی میان شیعه و اهل سنت در شبه‌قاره هند، به بررسی جایگاه سه اثر تحفه اثناعشریه، صوارم الالهیات و حسام الإسلام در شکل‌گیری نخستین رقابت‌های چاپی میان دو جریان مذهبی می‌پردازد. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و بر پایه منابع کتاب‌شناختی، نسخه‌های خطی، چاپ‌های سریبی و سنگی، فهرست‌های کتابخانه‌ای و اسناد تاریخی، روند تألیف، چاپ، انتشار، ترجمه و ردیه‌نویسی این آثار را بازسازی کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد تحفه اثناعشریه با وجود تألیف در سال ۱۲۰۴ قمری، تا پیش از انتشار چاپی در سال ۱۲۱۵ قمری، از تداول محدودی برخوردار بود و بازتاب چشمگیری در میان عالمان شیعه و اهل سنت نداشت؛ اما چاپ آن در کلکته با امکان تکثیر انبوه و توزیع گسترده، این اثر را به یکی از مهم‌ترین متون جدلی قرن سیزدهم هجری تبدیل کرد و موجی از ترجمه‌ها، چاپ‌های مکرر، تکمله‌ها و ردیه‌های فرقه‌ای را پدید آورد. مهم‌ترین واکنش شیعیان، انتشار دو کتاب صوارم الالهیات و حسام الإسلام اثر سید دلدارعلی نقوی بود که در همان شهر، همان چاپخانه و با شمارگانی بیش از تحفه اثناعشریه به چاپ رسید. این اقدام نشان می‌دهد که رقابت مذهبی از عرصه تألیف و استدلال فراتر رفت و رسانه چاپ، خود به بخشی از فرایند منازعه و ابزاری برای تثبیت هویت مذهبی، گسترش نفوذ گفتمانی و نمایش برتری فرقه‌ای تبدیل شد. ازاین‌رو، این پژوهش نتیجه می‌گیرد که در نخستین دهه‌های ورود چاپ به شبه‌قاره هند، فناوری چاپ نه صرفاً وسیله‌ای برای انتقال دانش، بلکه عاملی فعال در بازاریابی مناسبات مذهبی، سازمان‌دهی رقابت‌های فکری و تشدید منازعات شیعه و اهل سنت بوده است.

کلیدواژه‌ها: رسانه چاپ، تاریخ چاپ، شبه‌قاره هند، تحفه اثناعشریه، صوارم الالهیات، حسام الإسلام، منازعات فرقه‌ای، شیعه و سنی، کتاب‌های جدلی، چاپ فارسی، کلکته، قرن ۱۹ میلادی.

Notes on Publishing Books (24): Print Media and the Reconfiguration of Sectarian Controversies in the Indian Subcontinent - A Case Study of *Tuḥfa-yi itbnā 'ashariyya*, *Ṣawārim al-ilāhiyyāt*, and *Ḥusām al-Islām*
Majid Jaliseh

Abstract: This study examines the role of print media in transforming sectarian controversies between Shiites and Sunnis in the Indian subcontinent, focusing on the place of three works—*Tuḥfa-yi itbnā 'ashariyya*, *Ṣawārim al-ilāhiyyāt*, and *Ḥusām al-Islām*—in the emergence of the earliest print-based rivalries between the two religious communities. Adopting a descriptive-analytical method and drawing on bibliographical sources, manuscripts, letterpress and lithographic editions, library catalogues, and historical documents, the study reconstructs the processes through which these works were composed, printed, disseminated, translated, and answered in polemical refutations. The findings indicate that although *Tuḥfa-yi itbnā 'ashariyya* was composed in 1204/1789–1790, its circulation remained limited before its publication in 1215/1800–1801, and it elicited no substantial response from either Shiite or Sunni scholars. Once printed in Calcutta, however, the possibilities of mass reproduction and wide

distribution transformed it into one of the most influential polemical texts of the thirteenth/nineteenth century, generating a wave of translations, reprints, supplements, and sectarian refutations. The most significant Shiite response was the publication of two works by Sayyid Dildār 'Alī Naqawī, *Ṣawārim al-ilābiyyāt* and *Ḥusām al-Islām*. These were printed in the same city and at the same printing house, in larger print runs than *Tuḥfa-yi itbnā 'asbarīyya*. This initiative demonstrates that sectarian rivalry moved beyond the realms of authorship and argumentation: print media itself became part of the polemical process and a means of consolidating religious identity, extending discursive influence, and displaying sectarian ascendancy. The study therefore concludes that during the first decades following the introduction of printing to the Indian subcontinent, print technology was not merely a vehicle for transmitting knowledge. It was an active agent in reconfiguring sectarian relations, organizing intellectual rivalries, and intensifying Shiite–Sunni controversies.

Keywords: print media, history of printing, Indian subcontinent, *Tuḥfa-yi itbnā 'asbarīyya*, *Ṣawārim al-ilābiyyāt*, *Ḥusām al-Islām*, sectarian controversies, Shiites and Sunnis, polemical literature, Persian printing, Calcutta, nineteenth century.

مقدمه

از سپیده دم اسلام تا ظهور صنعت چاپ، جدال‌های دینی و فرقه‌ای فراوانی صورت گرفته است. حجم قابل توجهی از این جدال‌ها به شکل مکتوب و در قالب نسخه‌های خطی و به زبان‌های مختلف، کتابت و در دسترس قرار می‌گرفت.

از قرن نهم هجری و با ظهور صنعت چاپ در اروپا، کلیسا این صنعت را به عنوان ابزاری رسانه‌ای مورد استفاده قرار می‌دهد و از همان سال‌های اول شاهد چاپ کتاب مقدس، ترجمه‌های کتاب مقدس، رساله‌های تبشیری و تبلیغی و در گام بعدی رساله‌های جدلی بین ادیانی در اثبات مسیحیت و رد سایر ادیان هستیم. کلیسا با به کارگیری صنعت چاپ از یک سو سرعت تولید محتوا در اثبات خود و ردّ دیگران را افزایش و از سوی دیگر گستره جغرافیایی نفوذ خود را چند برابر می‌کند. مارتین لوتر از جمله کسانی بود که به کارکرد و اهمیت صنعت چاپ پی برد و توانست طی سال‌های ۱۵۱۷م تا ۱۵۲۵م به پرفروش‌ترین نویسنده اروپا در تمام تاریخ تا آن زمان تبدیل شود و جزوه‌های تبلیغی او در هزاران نسخه چاپ و انتشار یافتند.^۱

۶۷

آینه پژوهش | ۲۱۹
سال ۳۷ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۵

بهره‌گیری از صنعت چاپ برای بازنشر آثار ضداسلامی، در کنار فعالیت‌های تبشیری کلیسا، موجی از اسلام‌ستیزی را در اروپای قرن شانزدهم پدید آورد که آثار آن به مراتب فراتر از مرزهای اروپا گسترش یافت و مناطق مختلفی، به ویژه خاورمیانه و شرق دور، را نیز تحت تأثیر قرار داد. با این حال، آنچه در سرزمین‌های شرقی رخ داد، تنها به انتشار ترجمه‌های کتاب مقدس و آثار تبلیغی مسیحیت محدود نماند، بلکه چاپ و توزیع گسترده کتاب‌هایی در نقد و ردّ اسلام نیز به بخشی از راهبرد فرهنگی و تبلیغی مبلغان مسیحی تبدیل شد. در مقابل، بخش قابل توجهی از ظرفیت نوپدید صنعت چاپ در میان مسلمانان، به ویژه در شبه قاره هند، نه به انتشار نظام‌مند آثار تبلیغی در دفاع از اسلام یا پاسخ‌گویی به نقدهای برون دینی، بلکه به تولید و انتشار آثار جدلی میان مذاهب اسلامی اختصاص یافت. از این رو، در نخستین دهه‌های ورود چاپ به جهان اسلام، این فناوری بیش از آنکه در خدمت تقابل با جریان‌های تبشیری و نقدهای بیرونی قرار گیرد، به ابزاری برای تداوم و گسترش منازعات درون‌اسلامی، به ویژه میان شیعه و اهل سنت، تبدیل شد.^۲

1. Andrew Pettegree, *Brand Luther: 1517, Printing, and the Making of the Reformation* (New York: Penguin Press, 2015).

۲. از اولین کتاب‌هایی که در تقابل با مسیحیت در شبه قاره هند چاپ و منتشر می‌شود می‌توان از کتاب البراهین الساباطیه، جواد ساباط بن ابراهیم ساباط حسنی (۱۱۸۸-۱۲۵۰ق)، کلکته، المطبع الساباطی، ۲۴۰ص، ۱۲۲۹ق/۱۸۱۴م. رک: معجم المطبوعات العربیة فی شبه القارة الهندیة الباکستانیة، ۱۰۹.

سرآغاز چاپ کتاب به زبان فارسی و عربی در شبه قاره

در حالی که رسانه چاپ در غرب و شرق در خدمت کلیسا قرار داشت و کلیسا با انتشار متونی در ترویج مسیحیت و تقابل با اسلام در اروپا، و نیز با انتشار متن کتاب مقدس و ترجمه‌های آن در اروپا و حتی در شرق، دست به تبلیغی همه‌جانبه برای جذب مسلمانان و غیرمسلمانان زده بود.^۱ مسلمانان نسبت به ورود و استفاده از این فناوری مقاومت نشان می‌دادند.

در نخستین رویارویی جامعه اسلامی با این پدیده در امپراتوری عثمانی، ابراهیم متفرقه تنها با شرط عدم انتشار کتب دینی موفق شد چاپخانه خود را در استانبول برپا کند.^۲ به این ترتیب، او نخستین کتاب خود را که ترجمه ترکی کتاب تاج اللغة وصحاح العربیة نوشته اسماعیل بن حماد جوهری بود و توسط محمد بن مصطفی وانی به ترکی برگردانده شده و به لغت و انقولی معروف گردیده، در تاریخ ۳۱ ژانویه ۱۷۲۹ م/ ۱۱۴۱ ق از زیر چاپ خارج کرد.^۳ مقاومت فراوان علمای عثمانی مانع از انتشار هرگونه متن مذهبی، اعم از حدیث و قرآن و حتی متون فقهی، در امپراتوری عثمانی آن روزگار بود.

هنگامی که نخستین چاپخانه در سال ۱۷۷۷ م در کلکته تأسیس شد، این شهر به سرعت به بزرگ‌ترین مرکز چاپ در شبه قاره تبدیل گردید.^۴ چارلز ویلیکنز (۱۷۴۹-۱۸۳۶ م) در سال ۱۷۷۰ م به عنوان چاپگر و نویسنده در کمپانی هند شرقی مشغول به فعالیت می‌شود او در سال ۱۷۷۸ م موفق به طراحی و ساخت حروف چاپی سانسکریت گردیده و در همین سال کتابی در آموزش زبان بنگالی منتشر می‌نماید. چند سال بعد موفق به طراحی و ساخت حروف فارسی به خط نستعلیق می‌گردد و در نهایت به سال ۱۷۸۰ م موفق به انتشار کتابی با نام واژه‌نامه مختصر انگلیسی و فارسی نگاشته فرانسین گلاودین (۱۸۱۲-۱۷۴۴ م) در شهر مالدا می‌گردد. به فاصله کوتاهی بعد از انتشار این واژه‌نامه دوزبانه اولین کتاب تمام متن فارسی با نام انشای هرکن نوشته هرکن بن متهر داس کنبو ملتانی با مقابله نسخ متعدد و نشانه‌گذاری و فهرست کلمات عربی و توضیح و اشتقاق و ترجمه انگلیسی فرانسین بالفور توسط ویلیکنز چاپ و منتشر می‌گردد.^۵

۶۸

آینه پژوهش | ۲۱۹
سال ۳۷ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۵

۱. درباره اولین چاپ‌های کتاب مقدس رجوع کنید به: «ترجمه‌های چاپی کتاب مقدس به زبان فارسی تا قرن بیستم میلادی»، مجید جلیسه، ایران‌نامه، سال ۲۷، شماره ۴، ۲۰۱۲ م، صص ۶۲-۷۷.

۲. جهت اطلاع بیشتر در این باره رجوع کنید به: ابراهیم متفرقه، سرگذشت نخستین چاپخانه عثمانی، اولین سابوف، ترجمه میراندا میناس، تهران، وراقان، ۱۳۹۶، صص ۱۱۹-۱۵۱.

۳. ابراهیم متفرقه، سرگذشت نخستین چاپخانه عثمانی، ۱۶۲.

۴. Printing in Calcutta to 1800, IX.

۵. «تحقق رویای چاپ فارسی در شرق به دست چارلز ویلیکنز»، مجید جلیسه، پیام بهارستان، دوره دوم، سال چهارم، شماره ۱۳، پاییز ۱۳۹۰، صص ۱۰۲۰-۱۰۲۷.

در آغازین سالهای ورود صنعت چاپ به شبه قاره این اروپائیان هستند که چاپخانه برپا نموده و دست به نگارش، تصحیح و انتشار کتاب‌ها، روزنامه‌ها، جزوات و اعلان‌هایی به زبان فارسی می‌زنند. در دهه‌های اول قرن نوزدهم کلکته یکی از مهم‌ترین شهرهای جهان برای نگارش، چاپ و فروش کتاب‌های فارسی و عربی در جهان تبدیل گردید^۱.

مردم شبه قاره آهسته آهسته به جایگاه و اهمیت صنعت چاپ پی برده و تلاش می‌کنند تا با این تکنولوژی همراه گردند. در یکی از نادرترین نگاه‌ها در معرفی و تمجید از صنعت چاپ که در اوایل قرن ۱۹ میلادی در هند به چاپ رسیده اینچنین می‌خوانیم:

« مخفی نماند که خوشترین صنایع و بهترین آن صنعت طبع است و منافع آن از بسکه اعم و اشمل، چه بوساطت آن انواع علوم و اقسام فنون در جهان ترویج یافته و میان افراد انسان شائع و ذائع گشته و شک نیست که منافع آن مشابه منافع سلطنت و جهاندار است. وقتیکه این صنعت بحلیه وجود مَّتَحَلّی نگشته و بخَلعت ظهور مَّتَخَلَّع نشده مردمان در نوشت خواند استعانت بقلم می‌نمودند و بدان محتاج بودند، و در آن زمان علوم نهایت قلیل و فنون از بسکه نایاب بود و علماء که کتاب‌ها تصنیف می‌کردند در آفاق منتشر نمی‌شد و رواج نمی‌یافت. جز این نیست که سگان آن دیار رفته رفته بعرضه طویل قدر قلیل از آن می‌دانستند. مردمان ملک‌های دیگر را برآن وقوف یافتن نهایت دشوار می‌افتاد. بدون مرور ازمنه طویله و انقضاء مدت‌های دراز آنها را برآن خبر نمی‌شد. ازین جهت بازار علم نهایت سرد بود و اهل علم بسیار کم و مجالس آنها محض بی‌رونق، درآن وقت اهل ولایت اصلاً از علوم بهره نداشتند. همه در تاریکی جهالت بودند. جز این نیست که گروهی نوشت خواند بقدر حاجت خودها می‌دانستند اما از علوم غریبه و فنون عجیبه سروکاری نمی‌داشتند. چون این صنعت در جهان رواج یافت کتاب‌های بی‌شمار مطبوع گردید که جهان بنور علم منور گشت و علماء کثیر شدند و مجالس آنها رونق پذیرفت و پیشتر عالم چنانکه بظلمت جهالت تیره بود، بعد وجود این صناعت آنچنان بانوار فنون شتی روشن شد و نیز بوسیله این صناعت امتیاز میان راست و دروغ باسرع زمنه بنهج شگرف می‌تواند شد. چه بعد انطباع کتب متعدده و انتشار آن در مشارق و مغارب مردمان را چون برآن اطلاع دست دهد و درآن تامل و فکر نمایند بقوت عقل و فهم خودها بخوبی

1. *Editing and Printing the Arabic Book: Perspectives from South Asia*, 139.

میان حق و باطل تمییز توانند کرد و نیز اگر کسی کتابی تصنیف کند چون مطبوع شود زودتر اشتها می‌یابد، بعد اشتها آن وقتی که از نظر همه بگذرد و همه کس آنرا به پسندد بالیقین معلوم خواهد شد که هرچه در آن کتاب است همه‌اش حق است. بالجمله منافع این صناعت لا تُعَدُّ ولا تُحصى است اگر وجودش نبودی ابواب انواع علوم هرگز مفتوح نگشتی. باید دانست که کتب معتبره نافع چون منطق گردد تا زمان طویل باقی می‌ماند و در زمان سلف چون مُلکها غارت شد کتاب‌های قوم کرک و رومان که قلمی بود نصفش ضایع گشته، چون این صناعت پدید آمد بقیه کتب آنها بقالب طبع درآمد و آن همه کتاب تا این زمان موجود است و مابقی از کتب آنها این قدر بقالب طبع درآمد که مشارق و مغارب منتشر گردیده و در میان جهان مشتهر شده، حالا احتمال ضایع شدن آن ساقط است. چه کتابهای مذکور اگر در یک مُلک به سبب آفتی ضایع شود در مُلکهای دیگر البته موجود خواهد بود. و نیز باید دانست که بعد وجود این صناعت هیچ‌یک کتاب از کتب نافع ضائع نشده و اخبار و قصص سلف و احوال آنها پیش از وجود این صناعت هیچکس را معلوم نبود بلکه همه در جهالت بودند و آنانکه پیش از وجود این صناعت بودند هیچکس از احوال آنها خبری نمی‌دارد، بلکه اولاد و ابناء و احفاد آنها هم نمی‌دانند که آباء آنها از کدام قوم‌اند و چه مذهب می‌داشتند و بکدام دین متدین بودند زیرا که احوال آنها که مرقوم و مسطور بود همه‌اش معدوم گشته و از کتاب‌های علمای هنود هم بسیار معدوم شده، بجز نام [و] نشانی از آن پیدا نیست و هر قدر که موجود است اگر مطبوع گردد بی‌شک همیشه باقی خواهد ماند، برین تقدیر کتاب بالمیکی هم همیشه خواهد ماند.^۱

در ابتدا چاپ لغت‌نامه‌ها، کتب آموزش زبان فارسی، فرمان‌های دولتی، حکم‌نامه‌ها، نقشه‌ها، آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های حکومتی در دستور کار معدود چاپخانه‌هایی است که تحت حمایت کمپانی هند شرقی و یا اروپائیان در شبه قاره به وجود آمده است. اما آهسته آهسته شاهد انتشار متون کلاسیک زبان فارسی نیز هستیم.^۲ در مدت کوتاهی دیوان حافظ، کلیات سعدی، طوطی‌نامه، شاهنامه و بسیاری دیگر از متون شاخص و شناخته شده فارسی در این چاپخانه‌ها چاپ و منتشر می‌گردد.

۱. گزیده تعلیمات خردافروز و تلقینات دانش‌آموز، کلکته، طبع خانه تعلیمی، ۱۸۲۷م، ص ۱۸۵.

2. *Printing in Calcutta to 1800*, X.

در پی وضع قانون تنظیم در سال ۱۷۷۲م/۱۱۸۵ق که شرکت هند شرقی را ملزم به استفاده از قوانین محلی در برخی از امور حقوقی می‌نمود. چاپ و انتشار این قبیل متون برای مفتی‌های هندی و قضات بریتانیایی از اهمیت بسیاری برخوردار می‌گردید. در نتیجه تقاضای نهادی و آموزشی برای دسترسی به آثار فقهی اسلامی به شدت افزایش یافت.^۱ قدیمی‌ترین کتاب عربی منتشره در شبه قاره کتاب السراجی نگاشته سراج الدین سجاوندی (د: ۱۲۰۳ق) است.^۲ بعد از این تاریخ ما شاهد انتشار گسترده متون فقهی عمدتاً حنفی چه با استفاده از تکنیک چاپ سربی و چه تکنیک چاپ سنگی هستیم.

رساله در ذکر احکام عشر و خراج و مالکان زمین و بیان عاشر و آنچه متعلق بآن است، نگاشته امیرحیدر بلگرامی مفتی صدر عدالت صوبه‌های بنگال و بهار و اریسه که در سال ۱۲۰۷ق به خواش حکام انگلیسی هند نگاشته شده یکی از اولین نمونه‌های متون فقهی اسلامی است که نظر به کاربرد آن با ترجمه فرانسویس گلاوین^۳ در سال ۱۷۹۶م/۱۱-۱۲۱۰ق در کلکته و در چاپخانه تامسون اند فریس^۴ با تکنیک چاپ سربی و با حروف نستعلیق چاپ و منتشر می‌گردد.^۵ همچنین کتاب‌هایی چون در المختار، ترجمه باب التعزیرات^۶ و ترجمه کتاب الجنایات (و کتاب الحدود من) فتاوی عالمگیری^۷ که به دستور نایب السلطنه هند ترجمه شده است و دادگاه‌های انگلیسی هند تمام قضاوت‌های شرعی را بر مبنای این ترجمه انجام می‌داده‌اند و یا چاپ و انتشار کتاب هدایه فارسی که ترجمه‌ای از کتاب الهدایة، نگاشته برهان الدین بخاری مرغینانی (۵۳۰-۵۹۳ق) از فقهای شناخته شده حنفی در روزگار خود بوده است^۸ و همچنین

1. *Editing and Printing the Arabic Book: Perspectives from South Asia*, 142.

۲. السراجی = الفرائض السراجیة، سراج الدین ابوطاهر محمد بن محمد بن عبدالرشید سجاوندی (قرن ۷ق)، کلکته، ۱۳۰۵+۱۳۰۷م/۱۲۰۶ق. معجم المطبوعات العربية والمعرّبة في شبه القارة الهندية الباكستانية، ۸ و ۱۸۴.

3. Francis Gladwin.

4. Thomson and Ferris.

۵. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۵۰۱/۱.

۶. در المختار، ترجمه باب التعزیرات، علاءالدین محمد بن علی حصکفی حنفی مفتی شام (د: ۱۰۸۸)، ترجمه نجم‌الدین علی خان کاکوروی (د: ۱۲۲۹ق)، کلکته، مطبعة هندوستانی، ۱۲۲۸ق/۱۸۱۳م. (چاپ سربی - با کتاب ترجمه کتاب الجنایات و رساله تعزیرات نجم‌الدین کاکوروی) رک: کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۵۲۲/۱.

۷. ترجمه کتاب الجنایات (و کتاب الحدود من) فتاوی عالمگیری، ترجمه نجم‌الدین علی خان ثاقب کاکوروی (د: ۱۲۲۹ق)، کلکته، مطبعة هندوستانی، ۱۲۲۸ق/۱۸۱۳م. (چاپ سربی - مشتمل بر ترجمه کتاب الجنایات و کتاب الحدود و کتاب التعزیرات از در المختار). رک: کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۵۴۰/۱.

۸. هدایه، برهان الدین بخاری مرغینانی (۵۳۰-۵۹۳ق)، ترجمه مولوی غلام یحیی خان و دیگران، تصحیح مولوی محمد راشد، کلکته، چهارپایه خانه هندوستانی، ۴ جلد، ۷۴۲+۱۲۴۷+۹+۱۰۵۸ص، ۱۲۲۱ق/۱۸۰۷م. (چاپ سربی) رک: کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۵۷۵/۱. معجم المطبوعات العربية والمعرّبة في شبه القارة الهندية الباكستانية، ۴۶۷.

کتاب فرائض سراجیه فارسی با فوائد شریفه که مشتمل بر مسائل ارث از دید فقه حنفی است و در اصل ترجمه فارسی کتاب فرائض سراجیه، نگاشته سراج الدین ابوطاهر محمد بن محمد سجاوندی (قرن ۷ ق)^۱، فتاوی حمادیه^۲، الأشباه والنظائر^۳، فتاوی فصول الأحکام فی أصول الاحکام^۴، ایضاح الحق الصریح فی احکام المیت والضریح^۵ همه و همه از جمله آثارى هستند که در ادامه وضع قانون تنظیم چاپ و انتشار یافته‌اند.

سرآغاز نهضت‌های جدلی در شبه قاره هند

سابقه منازعات کلامی و فرقه‌ای میان شیعه و اهل سنت در شبه قاره هند را می‌توان دست‌کم تا اواخر قرن دهم هجری قمری دنبال کرد؛ دوره‌ای که با مهاجرت قاضی نورالله شوشتری (۹۵۶-۱۰۱۹ ق) به هند، این منازعات وارد مرحله‌ای تازه شد. وی در غره شوال سال ۹۹۲ ق از مشهد رهسپار هند شد و پس از ورود به دربار اکبرشاه گورکانی (حکومت: ۹۶۳-۱۰۱۴ ق)، در شمار مقربان او قرار گرفت و به منصب قاضی القضاتی منصوب شد^۶. حضور وی در محیط علمی و سیاسی هند، زمینه را برای شکل‌گیری یکی از مهم‌ترین جریان‌های کلامی شیعه در شبه قاره فراهم ساخت.

قاضی نورالله شوشتری در طول اقامت خود، مجموعه‌ای از آثار کلامی و جدلی در دفاع از آموزه‌های امامیه و نقد دیدگاه‌های اهل سنت تألیف کرد. از مهم‌ترین این آثار، مصائب النواصب لنقض نواقض الروافض است که در رجب سال ۹۹۵ ق در رد نواقض الروافض اثر میرزا مخدوم شریفی نگاشته شد^۷. از دیگر آثار شاخص او می‌توان به احقاق الحق و إزهاق الباطل،

۱. فرائض سراجیه فارسی با فوائد شریفه، سراج الدین ابوطاهر محمد بن محمد سجاوندی (ق ۷)، ترجمه مولوی محمد ارشد یا محمد راشد، کلکته، چاپخانه هندوستانی، ۲۵۱ ص، نستعلیق و نسخ، ۱۲۲۷ ق/۱۸۱۱ ق. (چاپ سرببی) رک: کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۵۴۳/۱.

۲. فتاوی حمادیه، رکن الدین بن حسام ناگوری، [کلکته]، بی‌جا، ۲ جزء، [۵۰۱+۴۰۰ ص، ۱۲۴۱ ق/۱۸۲۵ م. (چاپ سنگی) رک: معجم المطبوعات العربیة والمعرّبة فی شبه القارة الهندیة الباکستانیة، ۱۷۴.

۳. الأشباه والنظائر، زین العابدین بن ابراهیم بن محمد ابن نجیم (د: ۹۷۰ ق)، کلکته، مطبعة شیخ هدایت‌الله، ۳۱۰+۱۰ ص، ۱۲۴۱ ق/۱۸۲۶ م. رک: معجم المطبوعات العربیة والمعرّبة فی شبه القارة الهندیة الباکستانیة، ۴۹۴.

۴. فتاوی فصول الاحکام فی اصول الأحکام، عبدالرحیم بن ابی‌بکر بن عبدالجلیل مرغینانی (زنده در ۶۵۱ ق)، [کلکته]، لیته‌وگرافک کمپنی، مطبع آشیاک، ۲ جزء [۶۷۵+۶۹۵ ص، ۱۲۳۳ ق/۱۸۲۸ م. رک: معجم المطبوعات العربیة والمعرّبة فی شبه القارة الهندیة الباکستانیة، ۲۸۲.

۵. ایضاح الحق الصریح فی احکام المیت والضریح، محمد اسماعیل دهلوی (د: ۱۲۴۶ ق)، دهلی، مطبعة فاروقی، ۱۲۲۷ ق/۱۸۱۲ م. رک: کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۵۰۴/۱.

۶. فردوس در تاریخ شوشتر و برخی از مشاهیر آن، ۲۴.

۷. الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۷۶/۲۱.

تألیف شده در سال ۱۰۱۴ق، اشاره کرد که در پاسخ به ابطال نهج الباطل و إهمال كشف العاطل نوشته فضل الله بن روزبهان خنجی اصفهانی تدوین شده است.^۱ همچنین کتاب الصوارم المهرقة في نقد الصواعق المحرقة را در نقد الصواعق المحرقة على أهل الرفض والبدع والزندقة اثر ابن حجر هیتمی (د. ۹۷۴ق) به رشته تحریر درآورد.^۲ این آثار، از نخستین نمونه‌های منسجم ادبیات جدلی شیعه در شبه‌قاره هند به شمار می‌آیند و تأثیر عمیقی بر سنت ردیه‌نویسی در این منطقه بر جای گذاشتند.

قاضی نورالله شوشتری سرانجام در سال ۱۰۱۹ق و در پی تألیف احقاق الحق به شهادت رسید.^۳ هرچند پس از او نگارش آثار جدلی میان شیعه و اهل سنت همچنان ادامه یافت، اما این جریان در سده‌های یازدهم و دوازدهم هجری از شدت و گستردگی پیشین برخوردار نبود.

از نیمه دوم قرن هجدهم میلادی، موازنه قدرت مذهبی و سیاسی در جهان اسلام دستخوش تحولی چشمگیر شد و زمینه برای احیای موقعیت اهل سنت و شیعه در مناطق مختلف، به‌ویژه در شبه‌قاره هند، به گونه‌ای متفاوت فراهم آمد. هم‌زمان با افول اقتدار امپراتوری گورکانی، قدرت‌های محلی به تدریج استقلال بیشتری یافتند. این تحول، به‌ویژه در آود و بنگال، امکان خودمختاری گسترده‌تری را برای حکمرانان شیعه فراهم ساخت. در ایران نیز استقرار دولت زندیه به احیای حاکمیت شیعی انجامید و کاهش نفوذ امپراتوری عثمانی در عراق، زمینه را برای قدرت‌یابی ممالیک و افزایش آزادی عمل مراکز مذهبی شیعه در شهرهای مقدس عراق فراهم کرد.

در چنین فضایی، عالمان شیعه از فرصت‌های سیاسی و اجتماعی جدید برای تقویت جایگاه علمی و مذهبی خود بهره بردند و توانستند آموزه‌ها و مبانی مکتب اصولی را با آزادی بیشتری ترویج کنند. این تحولات هم‌زمان با شکل‌گیری حکومت‌های جانشین گورکانیان در نیمه دوم قرن هجدهم بود؛ حکومت‌هایی که بر ائتلاف میان نخبگان محلی و تقویت هویت‌های منطقه‌ای استوار بودند. در آود، خاندان ایرانی تبار حاکم با تکیه بر حمایت اشراف و دیوانیان شیعه دوازده‌امامی، حکومتی نسبتاً مستقل بنیان نهاد و با پشتیبانی از عالمان، مدارس و نهادهای مذهبی شیعه، شرایط مناسبی برای گسترش فعالیت‌های علمی و فرهنگی این مذهب فراهم ساخت.^۴

۱. همان، ۲۹۰/۱.

۲. همان، ۹۲/۱۵؛ «موقف الشيعة من هجمات الخصوم و خلاصة عن كتاب عقبات الأنوار»، ۳۸.

۳. الذريعة إلى تصانيف الشيعة، ۷۶/۲۱.

۴. ریشه‌های تشیع شمال هند در ایران و عراق، ۶۷.

در مقابل، بخش قابل توجهی از نخبگان اهل سنت در دهلی، گسترش نفوذ سیاسی و فرهنگی آود و تقویت نهادهای شیعی را نشانه‌ای از افول جایگاه تاریخی خود تلقی می‌کردند. این برداشت، بیش از آنکه صرفاً بازتاب رقابت‌های سیاسی باشد، بیانگر جابه‌جایی تدریجی کانون‌های قدرت و تحول در منابع مشروعیت فرهنگی و مذهبی در شبه‌قاره بود. در نتیجه، نیمه دوم قرن هجدهم را باید دوره‌ای دانست که در آن، دگرگونی‌های سیاسی به بازتعریف مناسبات مذهبی انجامید و بستر اجتماعی و فکری لازم برای تشدید منازعات کلامی میان شیعه و اهل سنت در دهه‌های آغازین قرن سیزدهم هجری قمری فراهم شد.^۱

در طول قرن هجدهم میلادی، گرایش به تشیع امامی در میان بخشی از مسلمانان شمال هند روندی رو به افزایش بود. گزارش مولوی سمیع، که از نزدیک تحولات مذهبی این دوره را مشاهده کرده است، نشان می‌دهد که شماری از خانواده‌های اهل سنت به تدریج برخی از آموزه‌ها و آیین‌های رایج در میان شیعیان را اقتباس می‌کردند؛^۲ این تأثیرپذیری ابتدا در مناسک عبادی و سپس در حوزه‌هایی همچون آیین‌های ازدواج، مراسم تدفین و قواعد ارث آشکار شد. هرچند این گزارش را باید با ملاحظات مربوط به جایگاه فکری و مذهبی نویسنده ارزیابی کرد، اما در مجموع از گسترش نفوذ اجتماعی و فرهنگی تشیع در بخش‌هایی از جامعه مسلمانان شمال هند حکایت دارد.^۳

این تحول با واکنش عالمان و رهبران اهل سنت نیز همراه بود. آنان گسترش نفوذ تشیع را نشانه‌ای از دگرگونی توازن مذهبی و اجتماعی در شبه‌قاره تلقی می‌کردند و در آثار و فعالیت‌های تبلیغی خود نسبت به پیامدهای آن هشدار می‌دادند. در نتیجه، رقابت‌های مذهبی که تا آن زمان عمدتاً در محافل علمی و از طریق مباحثات کلامی جریان داشت، به تدریج ابعاد گسترده‌تری یافت و زمینه‌های اجتماعی لازم برای تشدید منازعات فرقه‌ای فراهم شد.

در چنین بستری، ورود صنعت چاپ به شبه‌قاره هند در آغاز قرن سیزدهم هجری قمری، نقطه عطفی در تاریخ این منازعات به شمار می‌رفت. فناوری چاپ با ایجاد امکان تکثیر گسترده، انتشار سریع و دسترسی وسیع‌تر به متون، ادبیات جدلی را از محدوده نسخه‌های خطی و حلقه‌های محدود عالمان فراتر برد و آن را به عرصه عمومی نشر وارد ساخت. از این مقطع، منازعات شیعه و اهل سنت وارد مرحله‌ای تازه شد که در آن، رسانه چاپ نه تنها ابزار انتقال

۱. همان، ۸۰.

۲. همان، ۴۱۶.

۳. همان، ۴۱۷.

اندیشه، بلکه یکی از عوامل مؤثر در گسترش، سازمان‌دهی و تداوم رقابت‌های فرقه‌ای به شمار می‌آید؛ مرحله‌ای که موضوع اصلی پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد.

تحفه اثناعشریه؛ سرآغاز بهره‌گیری از رسانه چاپ در منازعات شیعه و سنی

در چنین فضایی، بخشی از عالمان اهل سنت، گسترش نفوذ اجتماعی و فکری تشیع را چالشی برای موقعیت مذهبی خود تلقی کردند و درصدد برآمدند با بهره‌گیری از ابزارهای علمی و تبلیغی، از گسترش این روند جلوگیری کنند. در این میان، نگارش آثار کلامی و جدلی در نقد مبانی اعتقادی شیعه، به یکی از مهم‌ترین راهبردهای آنان تبدیل شد و ادبیات ردیه‌نویسی در شبه‌قاره هند وارد مرحله‌ای تازه گردید.

برجسته‌ترین نمود این جریان، تألیف کتاب تحفه اثناعشریه اثر عبدالعزیز بن شاه ولی‌الله دهلوی (۱۱۵۹-۱۲۳۹ق)^۱، ملقب به «سراج الهند»، است. این اثر که در اواخر قرن هجدهم میلادی و آغاز قرن سیزدهم هجری قمری به زبان فارسی نگاشته شد، یکی از مهم‌ترین و اثرگذارترین متون اهل سنت در نقد آموزه‌های امامیه به شمار می‌رود. تحفه اثناعشریه را می‌توان نقطه عطفی در تاریخ منازعات کلامی شیعه و اهل سنت در شبه‌قاره دانست؛ زیرا این کتاب، افزون بر بازتاب دیدگاه‌های انتقادی اهل سنت نسبت به تشیع، به واسطه انتشار چاپی خود، موجی گسترده از ترجمه‌ها، شرح‌ها، تکمله‌ها و ردیه‌های متقابل را برانگیخت و بدین ترتیب، فصل تازه‌ای در تاریخ جدال‌های فرقه‌ای و، به‌ویژه، در بهره‌گیری از رسانه چاپ در این منازعات گشود.

تحفه اثناعشریه پیش از چاپ

این کتاب در سال ۱۲۰۴ق/۱۷۸۹م درست زمانی تألیف می‌گردد^۲ که حدود دو دهه از آغاز صنعت چاپ به زبان فارسی در شبه‌قاره هند می‌گذرد. عبدالعزیز دهلوی به جهت غلبه فضای سیاسی، فکری و اجتماعی شیعیان در هند ترجیح داد تا این کتاب را با نام مستعار «غلام حلیم» به نگارش درآورد^۳. او در ابتدای کتاب خود را اینچنین معرفی می‌کند:

«اما بعد میگوید بنده درگاه قادر قوی حافظ غلام حلیم بن شیخ قطب الدین احمد بن شیخ ابوالفیض دهلوی»

۱. مکارم الآثار در احوال رجال دوره قاجار، ۱۰۸۹/۴.

۲. مقالات طریقت، ۳۱.

۳. همان، ۳۱.

سید محمد حسین نوگانی (۱۲۸۳-۱۲۴۶ق) دلیل این کار را ترس او از نواب نجف علی خان از شخصیت‌های برجسته شیعه در دهلی عنوان می‌کند.^۱ همین موضوع را محمدعلی بن محمدصادق آزاد کشمیری (۱۳۰۹-۱۲۶۰ق) در کتاب نجوم السماء فی تراجم العلماء خود به این شکل آورده است:

«... به جهت خوف نواب نجف خان مرحوم که سرآمد امرای آن روزگار و از شیعیان ائمه اطهار بود آن را به طرف خود نسبت نکرده بلکه اسمی فرضی - غلام حلیم - برای آن تراشیده ظاهر نمود...»^۲

استنساخ و تکثیر این کتاب در آن روزگار روندی طولانی و پرهزینه داشت و چه بسا درخواست این کتاب تنها از طریق شخص مؤلف صورت می‌گرفته است. چنانچه شاه محمداجمل بن شاه محمد ناصر اله آبادی (۱۱۶۱-۱۲۳۶ق) طی نامه‌ای به عبدالعزیز دهلوی نسخه‌ای از این کتاب را درخواست می‌کند اما به جهت فقدان نسخه‌ای سالم و قابل استنساخ این موضوع در عهده تعویق می‌افتد و عبدالعزیز دهلوی در نامه‌ای خطاب به محمد اجمل اله آبادی اینچنین می‌نویسد که:

«... کتاب تحفه اثناعشریه در بیش از یک نسخه نبود و آن هم به سبب دستمالی نقل نویسان فرسوده مضحمل، که دادم از کاتبان می‌نویسانند به قدر یازده دوازده روپیه در مزد قلم و کاغذ صرف می‌شود و نسخه مرتب می‌گردد، بنابر اطلاع عالی به قلم آمده. اگر نسخه دیگر پیش فقیر می‌بود در ارسال آن یک لمحّه توقف نمی‌کرد...»^۳

بررسی نسخه‌های خطی شناخته شده تحفه اثناعشریه نشان می‌دهد که این اثر تا پیش از انتشار نخستین چاپ آن در سال ۱۲۱۵ق، از تداول نسبتاً محدودی برخوردار بوده است. شمار اندک نسخه‌های دست‌نویس برجای مانده از این دوره، در کنار فقدان ترجمه‌ها، شرح‌ها و ردیه‌های هم‌زمان، بیانگر آن است که این کتاب در دهه‌های نخست پس از تألیف هنوز به متنی جریان‌ساز در منازعات فرقه‌ای تبدیل نشده بود و نهایتاً به عنوان اثری بر ضد جریان شیعه تنها در میان اهل سنت مورد مطالعه و استفاده قرار می‌گرفته است. در مقابل، انتشار چاپی آن در

۱. تذکره بی‌بها، ۳۳۴.

۲. نجوم السماء فی تراجم العلماء، ۳۷۶.

۳. تذکره خازن الشعراء، ۳۷.

کلکته نقطه عطفی در تاریخ تداول این اثر به شمار می‌آید؛ زیرا از همین مقطع، تحفه اثناعشریه به سرعت در میان عالمان شیعه و اهل سنت در شبه‌قاره هند و حتی فراتر از آن شناخته شد و موجی از ترجمه‌ها، تلخیص‌ها، تکمله‌ها و ردیه‌های متعدد بر آن پدید آمد.

این نتیجه زمانی استحکام بیشتری می‌یابد که ملاحظات نسخه‌شناختی با شواهد کتاب‌شناختی مقایسه شود. بررسی تاریخ تألیف و انتشار آثار مرتبط نشان می‌دهد که تمامی ترجمه‌ها و ردیه‌های شناخته‌شده تحفه اثناعشریه پس از انتشار چاپی آن پدید آمده‌اند؛ امری که از نقش تعیین‌کننده چاپ در گسترش دامنه نفوذ این کتاب حکایت دارد. افزون بر این، افزایش چشمگیر شمار نسخه‌های خطی استنساخ‌شده پس از سال ۱۲۱۵ق نیز مؤید آن است که انتشار چاپی نه تنها از رواج نسخه‌نویسی نکاست، بلکه خود به عاملی برای افزایش تقاضا نسبت به این اثر تبدیل شد. به نظر می‌رسد بسیاری از افرادی که امکان دسترسی به نسخه چاپی یا توانایی تهیه آن را نداشتند، با استنساخ کتاب یا سفارش کتابت آن، درصدد دستیابی به متن برآمدند. از این رو، رابطه میان چاپ و نسخه‌نویسی را در این دوره نباید رابطه‌ای جایگزین، بلکه رابطه‌ای تکمیلی دانست؛ بدین معنا که انتشار چاپی، به جای حذف سنت کتابت، به گسترش گردش متن و افزایش تقاضا برای آن انجامید.

برآیند این شواهد نشان می‌دهد که شهرت و نفوذ تحفه اثناعشریه را نمی‌توان صرفاً بر مبنای محتوای آن تبیین کرد، بلکه باید آن را در چارچوب تحول رسانه‌ای ناشی از ورود صنعت چاپ به شبه‌قاره هند تحلیل نمود. چاپ، با فراهم ساختن امکان تکثیر گسترده، توزیع فرامنطقه‌ای و دسترس‌پذیری بیشتر متن، این کتاب را از اثری با تداول محدود به یکی از محوری‌ترین متون منازعات شیعه و اهل سنت در قرن سیزدهم هجری قمری تبدیل کرد.

شایان توجه آنکه، شماری از پژوهشگران و کتاب‌شناسان، تحفه اثناعشریه را اثری تألیفی مستقل ندانسته و آن را ترجمه، اقتباس یا انتحال از اثری پیشین تلقی کرده‌اند. به نظر می‌رسد این انتساب، حتی در روزگار مؤلف نیز محل بحث بوده است. بر اساس گزارشی که در منابع آمده، میرزا حسن علی محدث لکهنوی، از شاگردان عبدالعزیز دهلوی، در نامه‌ای از استاد خود درباره نسبت تحفه اثناعشریه با کتاب الصواعق پرسش می‌کند. عبدالعزیز دهلوی در پاسخ، ضمن رد این انتساب، اظهار می‌دارد که الصواعق اثری ناقص است و همه اشکالات و استدلال‌های مطرح‌شده از سوی شیعیان را در بر نمی‌گیرد^۱؛ از این رو، تحفه اثناعشریه را نمی‌توان صرفاً ترجمه یا بازنویسی آن اثر دانست.

با این حال، این پاسخ موجب پایان یافتن مناقشه نشد. آزاد کشمیری^۱ و پس از او حامد حسین بن محمدقلی کنتوری^۲ از نخستین عالمانی بودند که به این موضوع پرداختند و مدعی شدند که تحفه اثناعشریه در واقع ترجمه یا اقتباسی از کتاب الصواعق الموبقة اثر خواجه نصرالله کابلی است. در ادامه، سیدالعلماء حکیم سیدحسین گریان برای بررسی این مسئله، کتاب التمییز بین صواعق الکابلی و تحفه عبدالعزیز را تألیف و منتشر کرد^۳. در روزگار معاصر نیز پژوهشگرانی همچون محمدحسن مظفر و سید عبدالعزیز طباطبایی این دیدگاه را پذیرفته و تحفه اثناعشریه را برگرفته از اثری با عنوان الصواعق الموبقة، منسوب به نصرالله کابلی، دانسته‌اند^۴.

صرف نظر از درستی یا نادرستی این انتساب، آنچه برای پژوهش حاضر اهمیت دارد، پیامدهای تاریخی آن است. کتاب الصواعق الموبقة در زمان تألیف خود اثری برجسته و جریان‌ساز به شمار نمی‌رفت، چرا که انتظار می‌رود بازتاب آن را در شمار نسخه‌های خطی، استنساخ‌های متعدد و نیز واکنش‌های هم‌زمان عالمان شیعه و اهل سنت بتوان مشاهده کرد. با این حال، شواهد نسخه‌شناختی و کتاب‌شناختی ارائه‌شده در این پژوهش چنین تصویری را تأیید نمی‌کند. تعداد اندک نسخه‌های خطی شناخته‌شده از این کتاب، فقدان ردیه‌های قابل توجه در همان دوره و نبود ترجمه‌ها یا تکمله‌های هم‌زمان، همگی از آن حکایت دارد که صوابی نیز از تداول و نفوذ بسیار محدودی برخوردار بوده و اساساً کتاب شناخته‌شده‌ای در روزگار خود به شمار نمی‌رفته است^۵.

از این منظر، صرف نظر از اینکه تحفه اثناعشریه اثری مستقل، ترجمه یا اقتباسی از متنی پیشین باشد، شواهد موجود نشان می‌دهد که شهرت و اثرگذاری تاریخی آن بیش از آنکه به زمان تألیف یا منشأ متن وابسته باشد، به ورود آن به چرخه چاپ و نشر ارتباط دارد. بدین ترتیب، این بحث نیز مؤید فرضیه اصلی پژوهش حاضر است که جایگاه ممتاز تحفه اثناعشریه در تاریخ منازعات شیعه و اهل سنت را باید بیش از هر چیز در پرتو ظرفیت‌های رسانه‌ای صنعت چاپ و نقش آن در گسترش و بازتولید متن تحلیل کرد.

۱. نجوم السماء في تراجم العلماء، ۳۷۶.
۲. عبقات الأنوار في امامة الأئمة الأطهار، ۱۵۷/۱.
۳. التمییز بین صواعق الکابلی و تحفه عبد العزیز، سیدالعلماء حکیم سیدحسین گریان، لکهنو، مطبعه تصویر عالم، ۱۶ ص، ۱۹۰۶م/۱۳۲۴ق. رک: الذریعة الى تصانیف الشیعة، ۴/۳۵؛ بر صغیر کی امامیه مصنفین کی مطبوعه تصانیف اور تراجم، ۲۳۲۶؛ تألیفات شیعه در شبه قاره هند، ۲۱۲؛ فهرست کتب شبهات و ردیه‌های آن در هند، ۱۲۶.
۴. دلائل الصدق لنهج الحق، ۴۸/۱؛ موقف الشیعة من هجمات الخصوم، ۴۱ و ۴۲.
۵. تنها دو نسخه خطی از این کتاب شناسایی شده است. یکی در سال ۱۲۶۶ق کتابت گردیده و در حال حاضر در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است و دیگری در کتابخانه خزانه عبدالباقی الطیار و ابنه هاشم واقع در بغداد است. رک: فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، ۸۵۷/۲۱؛ مجله معهد المخطوطات العربیة، ربیع الثانی ۱۳۷۸، العدد ۹، ص ۳۹۳.

فهرست اجمالی نسخه‌های خطی کتاب تحفه اثناعشریه

قرن ۱۲ - بهاولپور، کتابخانه مرکزی بهاولپور (سنتری لائبریری)، نستعلیق، نوراحمد بن جمال محمد، ۶۲۶ ص.^۲

قرن ۱۲ یا ۱۳ ق - بهاولپور، نستعلیق، ۶۹۴ ص، ش ۱۶۷.^۳

۱۲۰۰ ق - دهلی نو کتابخانه جامعه ملیه اسلامیة (کتابخانه دکتر ذاکر حسین)، ۳۶۳ برگ، نستعلیق، حامدعلی معروف به محمدجان، ش ۴۲۸۳ A.

۱۲۱۱ ق - علیگر، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی، نستعلیق، فضل‌علی، ۱۷۳ گ، ش ۴۹۳ ۲ : H.G. ۶/۲۳.

۱۲۱۵ ق - اعظم گره، کتابخانه دارالمصنفین، نستعلیق، عبدالعلی وزی حسین، ۳۴۲ گ، ش ۵۲۹۷/۸۸۲/۲.

۱۲۱۷ ق - قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی، نستعلیق، نرسنکراو، ۲۰۵ گ، ش ۸۴۳.^۶

۱۲۱۶ ق - رامپور، کتابخانه رامپور (کتابخانه رضا رامپور)، شیخ غلامحسین حیدرآباد، ش ۴۳۸ ب ردیف ۷۱۳۹۰۲.

۱۲۱۸ ق - لاهور، کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب، نستعلیق، ۳۹۰ گ، ش 1800^۸/Pc III 35.

۱۲۱۹ ق - پیشاور، کتابخانه مشرقیه دارالعلوم اسلامیة، ش ۷۹۵.^۹

۱۲۲۴ ق - دهلی نو، کتابخانه جمعه همدرد، نستعلیق، ۶۱۹ گ، ش ۱۰۳۰.^{۱۰}

۱. با توجه به اطلاعاتی که از تاریخ تألیف کتاب تحفه اثناعشریه در دست داریم و سال ۱۲۰۴ به عنوان سال تألیف ذکر شده است. وجود نسخه‌هایی با تاریخ پیش از این احتمالاً اشتباهاتی از طرف کاتبان و چه بسا فهرست‌نگاران است.

۲. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان. ج. ۲.

۳. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان. ج. ۲.

۴. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دکتر ذاکر حسین جامعه ملیه اسلامیة.

۵. فهرست نسخ خطی کتابخانه دارالمصنفین شبلی اکادمی، اعظم گره (اترپرادش).

۶. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ۳۸/۳.

۷. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور. ج. ۱.

۸. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب، لاهور، ۴۰۹.

۹. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان. ج. ۲.

۱۰. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه جامعه همدرد.

- ۱۲۲۴ق - دهلی نو، کتابخانه مرکز میکروفیلم، نستعلیق، ۴۲۸گ، ش ردیف ۴۵.^۱
- ۱۲۲۸ق - حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، ش ۵۲کلام.^۲
- ۱۲۳۳ق - ملتان، کتابخانه عبیدیه (قدیرآباد، عبدالودود چشتی)، نستعلیق، احمد فہیم رجایی، ۴۴۹گ.^۳
- ۱۲۳۷ق - علیگر، کتابخانه سبحان اللہ اورینٹل لائبریری (دانشگاه علیگرہ مسلم)، ۳۸۱گ، ش ۴۹۷/۱.^۴
- ۱۲۴۰ق - لکھنو، کتابخانه ندوۃ العلماء، نستعلیق، ۴۶۴ص، ش کلام و اعتقادات ۵۶.^۵
- ۱۲۴۲ق - پیشاور، کتابخانه دانشگاه پیشاور، نستعلیق، ۱۰۵۳ص، ش ۲۰۷/۲۹۰.^۶
- ۱۲۴۳ق - پتتا، کتابخانه بانکپور خدابخش (مکتبۃ خدابخش بہادرخان)، نستعلیق، قادر بخش، ۳۹۱گ، ش HL.No.4329.^۷
- ۱۲۴۷ق - پتتا، کتابخانه بانکپور خدابخش (مکتبۃ خدابخش بہادرخان)، نستعلیق، ۴۰۵گ، ش ACC.No.893.^۸
- ۱۲۵۳ق - رامپور، کتابخانه رامپور (کتابخانه رضا رامپور)، محمد مراد، ۳۰۳گ، ش ۴۳۹ ردیف ۸۴۲۱م.^۹
- ۱۲۵۹ق - صادق آقاد (رحیم یارخان)، کتابخانه گنجینہ میر، نستعلیق، خواجہ عنایت علی بن خواجہ تراب علی، ۳۳۴ص، ش ۱۰۲۶۵.^{۱۰}
- ۱۲۶۴ق - دهلی نو، کتابخانه جامعہ ہمدرد، نستعلیق، ۴۲۲گ، ش ۱۲۷۲۴.^{۱۱}

۱. فہرست میکروفیلم نسخہ ہای خطی فارسی و عربی کتابخانہ جامعہ ہمدرد (فہرست نذیریہ).

۲. فہرست کتب عربی و فارسی و اردو مخزنہ کتب خانہ آصفیہ سرکارعالی، ۲.

۳. فہرست نسخہ ہای خطی فارسی پاکستان، ج. ۱.

۴. فہرست نسخہ قلمی (عربی - فارسی و اردو) سبحان اللہ اورینٹل لائبریری مسلم یونیورسٹی علی گرہ.

۵. فہرست نسخہ ہای خطی فارسی کتابخانہ ندوۃ العلماء لکھنو.

۶. فہرست مشترک نسخہ ہای خطی فارسی پاکستان، ج. ۲.

۷. مرآۃ العلوم، ج. ۴.

۸. مرآۃ العلوم، ج. ۴.

۹. فہرست نسخہ ہای خطی فارسی کتابخانہ رضا رامپور، ج. ۱.

۱۰. فہرست مشترک نسخہ ہای خطی فارسی پاکستان، ج. ۲.

۱۱. فہرست نسخہ ہای خطی فارسی کتابخانہ جامعہ ہمدرد.

۱۲۸۰ق- اوکاره، کتابخانه جامعۀ ظهورالعلوم اکبریۀ سعدیه (بصیرپور)، نستعلیق، محمد رفیع ولد هشام بن صاحب داد، ۴۵۱ص^۱.

۱۲۸۷ق- نوشهره، کتابخانۀ هاشمی، نستعلیق، شاه طیب علی، ۳۴۰ص^۲.

۱۲۸۸ق- قم، کتابخانۀ محدث ارموی، نستعلیق عبدالمجید بن ملاحامد، ۲۶۱گ، ش ۴۴۶۴^۳.

۱۳۲۵ق- میلسی، کتابخانۀ سردار جهندیر (میان مسعود احمد)، نستعلیق، عبدالباقی چشتی نظامی، ۳۴۰ص^۴.

اواخر قرن ۱۳ق- حیدرآباد، کتابخانۀ سالار جنگ، ۲۴۷برگ، ۵(2994)A.Q.24.

قرن ۱۳ق- پتنا، کتابخانۀ بانکپور خدابخش (مکتبۀ خدابخش بهادرخان)، تعلیق، ۳۸۰گ، ش ۱۲۹۰^۶.

قرن ۱۳ق- پتنا، کتابخانۀ بانکپور خدابخش (مکتبۀ خدابخش بهادرخان)، نستعلیق، ۵۰۲گ، ش ۳۶۵۵^۷.

قرن ۱۳ق- بغداد، کتابخانۀ المکتبۀ القادرية (جامع الشیخ عبدالقادر الگیلانی)، نسخ، ۲۲گ، ش ۱۶۳۲^۸.

قرن ۱۳ق- هری پور، کتابخانۀ دارالعلوم اسلامیہ (رحمانیہ)، نستعلیق، ۷۹ص^۹.

قرن ۱۳ق- پتنا، کتابخانۀ بانکپور خدابخش (مکتبۀ خدابخش بهادرخان)، نستعلیق، ۳۳۲گ، ش ۱۰ACC.NO.5648.

۱. فهرست مشترک نسخہ های خطی فارسی پاکستان. ج. ۲.
۲. فهرست نسخہ های خطی فارسی پاکستان. ج. ۱.
۳. فهرستگان نسخہ های خطی ایران (فنخا)، ۲۹۴/۷.
۴. فهرست نسخہ های خطی فارسی پاکستان. ج. ۱.
۵. فهرست مشروح فارسی مخطوطات در سالار جنگ میوزیوم و کتب خانہ، ۳۷۲/۷.
۶. مرآةالعلوم، ۱.
۷. مرآةالعلوم، ۳.
۸. الآثار الخطیة فی المکتبۃ القادرية فی جامع الشیخ عبدالقادر الگیلانی ببغداد. ج. ۲.
۹. فهرست مشترک نسخہ های خطی فارسی پاکستان. ج. ۲.
۱۰. مرآةالعلوم، ج. ۵.

بی‌تا، لندن، کتابخانه ایندیا آفیس، ۲۲۸ ص، نستعلیق، ش 4 Delhi Persian*.

بی‌تا، هند، خدابخش، ش ۱۲۷۳.

بی‌تا، هند، خدابخش، ش ۳۶۵۵.

بی‌تا، علیگر، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی، نستعلیق، ۲۰۴ گ، ش 1 : 494/23/6 H.G.

بی‌تا، دهلی نو، کتابخانه جامعه ملیه اسلامی (کتابخانه دکتر ذاکر حسین)، نستعلیق، ۳۲۹ برگ، A280۳.

بی‌تا - حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، نستعلیق، ش ۴۹۸۸.

بی‌تا - حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، نستعلیق، ش ۵۲۸۳.

بی‌تا - دهلی نو، کتابخانه مرکز میکروفیلم نور، نستعلیق، ۲۷۰ گ، ش ردیف ۱۱۹.

بی‌تا - کراچی، کتابخانه گنجینه نبی بخش خان بلوچ (آرشیو سند)، نسخ و نستعلیق، ۲۹۷ گ، ش ۷۲۳۱.

بی‌تا - رامپور، کتابخانه رامپور (کتابخانه رضا رامپور)، ۳۵۶ گ، ش ۴۴۰ ردیف ۱۱۳۶۹.

بی‌تا - رامپور، کتابخانه رامپور (کتابخانه رضا رامپور)، ش ۴۳۹ ب ردیف ۹۴۲۵.

بی‌تا - رامپور، کتابخانه رامپور (کتابخانه رضا رامپور)، ۱۷۰ گ، ش ۴۴۱ ردیف ۱۲۶۵۸.

بی‌تا - رامپور، کتابخانه رامپور (کتابخانه رضا رامپور)، ش ردیف ۱۲۶۵۸.

۱. معجم التاريخ التراث الاسلامی في مكتبات العالم، ۱۷۵۵/۳.

۲. معجم التاريخ التراث الاسلامی في مكتبات العالم، ۱۷۵۵/۳.

۳. فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه دکتر ذاکر حسین جامعه ملیه اسلامی.

۴. هندلیست کتابخان آصفیه هند، جلد ۳.

۵. هندلیست کتابخان آصفیه هند، جلد ۳.

۶. فهرست میکروفیلم نسخه های خطی فارسی و عربی کتابخانه جامعه همدرد (فهرست نذیری).

۷. فهرست نسخه های خطی فارسی پاکستان، ج ۱.

۸. فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، ج ۱.

۹. فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، ج ۱.

۱۰. فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، ج ۱.

۱۱. فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، ج ۱.

- بی تا - رامپور، کتابخانه رامپور (کتابخانه رضا رامپور)، ۲۹۷ گ، ش ۴۳۸ ردیف ۱۹۵۳ م.^۱
- بی تا - تونک، کتابخانه ابوالکلام آزاد (اداره تحقیقات عربی و فارسی راجستان)، ش ۶۶۳/۴.
- بی تا - پیشاور، کتابخانه ریکورد آفیس، نستعلیق، ۷۲۸ ص، ش ۳۴۳.
- بی تا - کراچی، کتابخانه محمدایوب قادری، نستعلیق، ۶۰۰ ص.^۴
- بی تا - لاهور، کتابخانه موزه لاهور، ۷۳۲ گ، ش ۱۴۰/۴۵.
- بی تا - پتنا، کتابخانه بانکپور خدابخش (مکتبه خدابخش بهادرخان، نستعلیق، ۶۴ گ، ش ۳۸۷۸/۱.
- بی تا - علیگر، کتابخانه مولانا آزاد (دانشگاه علیگر)، نستعلیق، ۲۳۷ گ، ش ۲۹۷/۲ احسن فارسیه.^۷
- بی تا - بهوپال، کتابخانه حمیدیه بهوپال (مولانا آزاد)، نستعلیق، ۲۹۳ گ، ش ۸۱۵.^۸
- بی تا - علیگر، کتابخانه سبحان الله اورینتل لائبریری (دانشگاه علیگر مسلم)، ۳۰۶ گ، ش ۲۹۷/۲.^۹
- بی تا - علیگر، کتابخانه مولانا آزاد (دانشگاه علیگر)، نستعلیق، ۲۲۴ گ، ش ۱۱۳/۸۵ عبدالسلام فارسیه.^{۱۰}
- بی تا - علیگر، کتابخانه مولانا آزاد (دانشگاه علیگر)، نستعلیق، ۵۴۳ گ، ش ۱۱۳/۸۵ عبدالسلام فارسیه.^{۱۱}
- بی تا - علیگر، کتابخانه مولانا آزاد (دانشگاه علیگر)، شکسته، ۱۷۸ گ، ش ۷۱۸ ف ج جواهر فارسی.^{۱۲}
- بی تا - لکهنو، کتابخانه راجه محمودآباد، نسخ، ۸۴۵ ص، ش ۱۳۶۰.

۱. فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور. ج. ۱.
۲. فهرست مختصر نسخه های خطی فارسی موسسه پژوهشی مولانا ابوالکلام آزاد راجستان.
۳. فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان. ج. ۲.
۴. فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان. ج. ۲.
۵. فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان. ج. ۲.
۶. مرآة العلوم، ج. ۳.
۷. فهرست مخطوطات مولانا آزاد لائبریری علی گره مسلم یونیورسیتی علی گره ذخیره احسن مارهروی.
۸. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مولانا آزاد یا حمیدیه بهوپال.
۹. فهرست نسخ قلمی (عربی - فارسی و اردو) سبحان الله اورینتل لائبریری مسلم یونیورسیتی علی گره.
۱۰. فهرست دستی نسخه های خطی فارسی ذخیره عبدالسلام کتابخانه مولانا آزاد.
۱۱. فهرست دستی نسخه های خطی فارسی ذخیره عبدالسلام کتابخانه مولانا آزاد.
۱۲. فهرست دستی نسخه های خطی فارسی ذخیره جواهر کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه علیگر.
۱۳. فهرست نسخه های خطی کتابخانه راجه محمود آباد لکهنو.

تحفه اثناعشریه پسا چاپ

نخستین چاپ تحفه اثناعشریه بر اساس نسخه‌ای انجام گرفت که به تصریح ناشر، در حضور مؤلف کتابت، مقابله و تصحیح شده بود. این اثر برای نخستین بار در غره رمضان سال ۱۲۱۵ق با بهره‌گیری از فناوری چاپ سربی (حروفی) در کلکته منتشر شد.^۱ انتشار سیصد نسخه از کتاب در یکی از مهم‌ترین مراکز تجاری و چاپی شبه‌قاره هند، امکان تکثیر نسبتاً انبوه و توزیع آن در گستره‌ای فراتر از محل تألیف را فراهم ساخت. چنین ظرفیتی، که در نظام نسخه‌نویسی دستیابی به آن تقریباً ناممکن بود، موجب شد تحفه اثناعشریه در مدت کوتاهی از اثری با تداول محدود به متنی شناخته‌شده در میان محافل علمی و مذهبی شبه‌قاره و حتی دیگر مناطق جهان اسلام تبدیل شود.

بررسی شواهد کتاب‌شناختی نشان می‌دهد که از همین مقطع، موجی از ترجمه‌ها، چاپ‌های مکرر، تکمله‌ها و آثار جدلی در نقد یا دفاع از محتوای تحفه اثناعشریه پدید آمد. هم‌زمان، عالمان شیعه نیز با نگارش و انتشار ردیه‌های متعدد، به این اثر واکنش نشان دادند. هم‌زمانی این تحولات با انتشار چاپی کتاب، نشان می‌دهد که گسترش دامنه تأثیر تحفه اثناعشریه را نمی‌توان صرفاً بر پایه محتوای آن تبیین کرد، بلکه باید آن را در پرتو تحول بنیادینی دانست که رسانه چاپ در فرایند تولید، گردش و دسترس‌پذیری متون پدید آورد.

شواهد نسخه‌شناختی نیز این برداشت را تأیید می‌کند. افزون بر افزایش چشمگیر نسخه‌های چاپی، بخش قابل توجهی از نسخه‌های خطی متأخر تحفه اثناعشریه نیز بر اساس همین چاپ نخست کتابت شده‌اند. این امر نشان می‌دهد که چاپ نه تنها جایگزین سنت استنساخ نشد، بلکه خود به منشأ تولید نسخه‌های خطی تازه تبدیل گردید و الگوی گردش متن را دگرگون ساخت. بدین ترتیب، رابطه میان چاپ و نسخه‌نویسی را در این دوره باید رابطه‌ای تکمیلی دانست؛ به این معنا که انتشار چاپی، با افزایش دسترسی به متن و گسترش تقاضا برای آن، به استمرار سنت کتابت نیز یاری رساند.

برآیند این شواهد نشان می‌دهد که شهرت و اثرگذاری تاریخی تحفه اثناعشریه بیش از آنکه حاصل استقبال از آن در زمان تألیف باشد، محصول ورود این اثر به شبکه چاپ و نشر در سال ۱۲۱۵ق است. از این منظر، چاپ صرفاً وسیله‌ای برای تکثیر یک متن نبود، بلکه عاملی تعیین‌کننده در تبدیل تحفه اثناعشریه به یکی از محوری‌ترین متون منازعات شیعه و اهل سنت به شمار می‌رفت؛ تحولی که به دنبال آن، رسانه چاپ خود به بخشی از سازوکار تولید، گسترش و تداوم ادبیات جدلی در شبه‌قاره هند تبدیل شد.

۱. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب، لاهور، ۴۰۹.

با بررسی فهرست چاپی، منابع کتاب‌شناسی و فهرست‌های برخط در کتابخانه‌ها و مجموعه‌های سراسر جهان، موفق به شناسایی ۱۸ چاپ مختلف از کتاب تحفه اثناعشریه متعلق به دوره قاجار شدم. نخستین چاپ این اثر در سال ۱۲۱۵ قمری (معادل نخستین سال قرن نوزدهم میلادی) در کلکته و با تیراژ سیصد نسخه صورت گرفت. تاکنون هیچ نسخه‌ای از این چاپ در هیچ کتابخانه‌ای شناسایی نشده و اطلاعات مربوط به آن صرفاً بر پایه منابع کتاب‌شناسی و روایت‌های موجود به دست آمده است.

بررسی این چاپ‌ها نشان می‌دهد که محل انتشار تمامی آن‌ها منحصرراً در شبه‌قاره هند بوده و در این دوره، چاپ کتاب از محدوده این منطقه فراتر نرفته است. انتشار کتاب از کلکته آغاز و سپس در دهلی و لکهنو ادامه یافت. در میان این شهرها، بیشترین تعداد چاپ‌ها به لکهنو اختصاص دارد. چاپخانه منشی نولکشور با انتشار دست‌کم پنج نوبت از تحفه اثناعشریه، بیشترین سهم را در تکثیر این اثر در آن عصر داشته است.

اگر میانگین تیراژ هر چاپ در آن دوره را پانصد نسخه فرض کنیم، می‌توان برآورد کرد که این کتاب دست‌کم نه هزار نسخه در شبه‌قاره چاپ و منتشر شده است.

۸۵

آینه پژوهش | ۲۱۹
سال ۳۷ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۵

فهرست اجمالی چاپ‌های کتاب تحفه اثناعشریه

۱. کلکته، بی‌چا، ۱۸۰۰/م ۱۲۱۵ ق^۱. (چاپ سربی)
۲. [هند]، بی‌چا، ۱۸۲۲ ق^۲. (چاپ سربی)
۳. کلکته، بی‌چا، ۷۴۹ ص، ۱۲۴۰ ق^۳. (چاپ سربی)
۴. کلکته، بی‌چا، غلام میر سندیلی (مصحح)، نورعلی خان جونپوری (به اهتمام)، نسخ و نستعلیق، ۷۴۹ ص، رحلی، تیراژ (۵۰۰ نسخه)، ۱۸۲۷/م ۱۲۴۳ ق^۴. (چاپ سربی)
۵. [هند]، بی‌چا، ۱۲۶۰ ق^۵.
۶. دهلی، مطبع احمدی، ۷۷۶ ص، ۱۲۶۶ ق^۶.

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره، ۴۲۷/۱؛ مقالات طریقت، ۳۱.
۲. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره، ۱۰۲/۱.
۳. فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۷۹۳/۱؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره، ۴۲۷/۱؛ ایندیا آفیس (Catalogue of the Library of the India Office, 540).
۴. مقالات طریقت، ۳۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۴۲/۱۰.
۵. کتابخانه دانشگاه لیدن، ش ۸۳۸ C 29.
۶. کتابخانه دانشگاه باسل (سوئیس)، ش UBH Pa 469.

۷. [هند]: بی‌چا، ۱۲۶۹ق.^۱.
 ۸. دهلی، مطبعه حسنی، ۷۷۶ص، وزیری، ۱۲۷۱ق.^۲.
 ۹. لکهنو، مطبعه ثمر هند، ۶۴۰ص، ۱۲۷۶ق.^۳.
 ۱۰. لکهنو، مطبعه ثمرهند، ۶۴۰ص، ۱۲۹۲ق.^۴.
 ۱۱. لکهنو، مطبعه ثمرهند، ۶۳۹ص، ۱۲۹۵ق.^۵.
 ۱۲. لکهنو، مطبعه ثمرهند، ۶۴۰ص، رحلی، ۱۸۷۹م.^۶.
 ۱۳. لکهنو: چاپخانه منشی نولکشور، ۶۴۰ص، وزیری، ۱۸۷۹م/۱۲۹۶ق.^۷. (چاپ سنگی)
 ۱۴. لکهنو، چاپخانه منشی نولکشور، ۶۳۸ص، وزیری، ۱۸۸۵م/۱۳۰۲ق.^۸. (چاپ سنگی)
 ۱۵. لکهنو، چاپخانه منشی نولکشور، ۶۳۴ص، رحلی، ۱۳۰۹ق.^۹. (چاپ سنگی)
 ۱۶. لکهنو، چاپخانه منشی نولکشور، ۴۰۰ص، رحلی، ۱۸۹۶م/۱۳۱۳ق.^{۱۰}. (چاپ سنگی)
 ۱۷. کلکته، بی‌چا، ۱۳۱۵ق.^{۱۱}. (چاپ سنگی)
 ۱۸. لکهنو: چاپخانه منشی نولکشور، ۴۰۰ص، رحلی، ۱۹۰۷م/۱۳۲۵ق.^{۱۲}. (چاپ سنگی)
-
۱. فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۷۹۳/۱؛ مقالات طریقت، ۳۲.
 ۲. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۲۷/۱. فهرست کتابهای چاپ سنگی قطع وزیری موجود در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ۱۶۳؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال‌الدین محدث ارموی، ۱۱۸۲/۲.
 ۳. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۲۷/۱.
 ۴. همان، ۴۲۸/۱.
 ۵. فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۷۹۳/۱؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۲۸/۱؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۴۷۹۵ و ۸۷۹۸ و ۵۱۳۸۲.
 ۶. کتابخانه آکسفورد، ش 49 F 28 (IND).
 ۷. فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۷۹۷/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۲۴۲/۱؛ کتابخانه دانشگاه هاروارد، ش OL 39334.12.24.5 F؛ کتابخانه دانشگاه پرینستون، ش ۱۸۷۹، ۳۹۱، ۴۱۶۵۵، ۲۴۶۱. کتابخانه بریتانیا (A Catalogue of the Persian Printed Books in the British Museum, 224).
 ۸. فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۷۹۳/۱؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۲۸/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۲۴۲/۱ و ۱۱ و ۴۰۰/۱۲؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال‌الدین محدث ارموی، ۱۲/۱ و ۱۳؛ آسیاتک (A Catalogue of Persian Printed Books in the Library of the Asiatic Society, 567)؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی قطع وزیری موجود در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ۱۶۳؛ مسعود جهندیر (کتابخانه تحقیقاتی مسعود جهندیر).
 ۹. مرعشی.
 ۱۰. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۲۸/۱؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال‌الدین محدث ارموی، ۲۳۵/۱ و ۶۵۴/۲؛ فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۷۹۲/۱؛ گنج‌بخش؛ کتابخانه آکسفورد، ش NAQ S5/2 A29؛ کتابخانه دانشگاه باسل (سوئیس)، ش UBH Pa 436؛ کتابخانه دانشگاه پرینستون، ش ۲۴۶۱، ۴۱۶۵۵، ۳۹۱؛ q Oversize؛ میراث مشترک ایران و هند، ۱۱ و ۵۱۶/۱۲؛ کتابخانه بریتانیا (A Catalogue of the Persian Printed Books in the British Museum, 224).
 ۱۱. فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۷۹۳/۱.
 ۱۲. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۲۸/۱؛ آستان قدس، مسعود جهندیر (کتابخانه تحقیقاتی مسعود جهندیر)؛ کتابخانه کنگره آمریکا، ش A23 1907. BP194. کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۵۲۵۴ و ۱۱۲۴۱ و ۴۲۵۱۰؛ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ش ۲۵۴۸۲۱.

ترجمه‌های تحفه اثناعشریه

کمتر از پانزده سال بعد از انتشار این کتاب به زبان فارسی، ترجمه آن به زبان عربی و در زمان حیات مؤلف صورت می‌گیرد. در اولین گام این کتاب غلام محمد بن محی‌الدین عمر اسلمی (د: ۱۲۷۲ق) ترجمه این کتاب به زبان عربی را در شعبان سال ۱۲۲۷ق در بندر مدارس به اتمام می‌رساند. بعدتر مورخ و تاریخ‌نگار اصلاح طلب عراقی محمود بن عبدالله شکری آلوسی (۱۲۷۳-۱۳۴۲ق)^۱ همین ترجمه را با عنوان المنحة الالهية تلخیص ترجمة التحفة الاثني عشرية به شکلی خلاصه باز نشر می‌کند. و این ترجمه مختصر اولین بار در سال ۱۳۰۱ در بمبئی چاپ و منتشر می‌گردد.^۲ ترجمه و اختصار آلوسی هر چند در بغداد منتشر نمی‌گردد و او احتمالاً ترجیح می‌دهد این کتاب را در شبه قاره که فضای آزادتری برای نشر اینگونه آثار فراهم کرده بود منتشر نماید، اما با این حال مورد توجه عالمان اهل سنت قرار گرفته و افرادی چون عبدالوهاب افندی امین فتوی در بغداد و همچنین علی رضا افندی فاروقی و محمد عبدالحق نویسندۀ کتاب تفسیر حقانی بر آن تقریظ می‌نویسند. و شاعرانی در مدح آلوسی شعر می‌سرایند.

همچنین چندین ترجمه از این کتاب به زبان اردو نیز سراغ داریم که همگی در شبه قاره هند و در قرن نوزدهم میلادی چاپ و انتشار پیدا کرده‌اند. اولین ترجمه اردو از این کتاب توسط سر سید احمد خان در سال ۱۲۶۹/۱۸۴۴م انجام می‌شود که شامل ترجمه تنها دو فصل از کتاب تحفه است. دومین ترجمه اردو نیز با عنوان هدیۀ مجیدیه توسط مولوی عبدالمجید خان انجام می‌شود که به سال ۱۳۱۰ق در دهلی چاپ و منتشر می‌شود.^۳

فهرست اجمالی ترجمه‌های کتاب تحفه اثناعشریه

۱- تفسیر تبارک الذی (اردو)

[هند]، بی‌جا، ۱۲۳۹ق.^۴

۲- المنحة الالهية تلخیص ترجمة التحفة الاثني عشرية (عربی)

عنوان دیگر: مختصر التحفة الاثني عشرية

مترجم: آلوسی، محمود شکری (۱۹۲۴-۱۸۵۷م)

بمبئی، مطبعة المجتبائية، ۲۰۰ص، ۱۳۰۱ق.

۱. نثر الجواهر والدرر في علماء القرن الرابع عشر، ۱۵۵۲.

۲. مختصر ترجمة التحفة الاثني عشرية، السيد محمود شکری افندی آلوسی، بمبئی، مطبعة المجتبائية، ۲۰۰ص، ۱۳۰۱ق.

۳. مقالات طریقت، ۳۲.

۴. محبوب الالباب في تعريف الكتب والکتاب، ۹۱؛ کتاب شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۱۰۲/۱.

۳- الترجمة العبقريّة والصولة الحيدريّة لتحفة الاثنى عشرية (عربي)
مترجم: سراج العلماء اسلمی، محمد سعید بن محی الدین
هند، بی جا، ۱۳۱۰ ق.^۱

۴- هدیة مجیدیه ترجمه تحفه اثناعشریه (اردو)
ترجمه: عبدالمجید خان بن عبدالرحیم حافظ آبادی
دهلی، مطبع مصطفایی، ۲ ج، ۵۶۸ ص، ۱۳۱۰ ق. (چاپ سنگی)^۲

۵- ترجمه اثناعشریه (اردو)
مترجم: یوسفی، سعد حسن
کراچی، نور محمد، ۶۲۴ ص، بی تا.^۳

۶- ترجمه اثناعشریه (اردو)
مترجم: یوسفی، سعد حسن
بانی چاپ: شمعون بجنوردی فاضل دیوبند
دیوبند، مکتبه مجاهد ملت، ۶۲۲ ص، بی تا.^۴

۱. معجم المطبوعات العربية في شبه القارة الهندية الباكستانية منذ دخول المطبعة اليها حتى عام ۱۹۸۰م، ۴۲۲.
۲. قاموس الكتب اردو، ۸۶۸/۱.
۳. کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۴۲۷۲.
۴. کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۸۶۸۹.

تصویر ۱. تحفہ اثنا عشریہ، محدث دہلوی، دہلی، مطبع احمدی، ۱۲۶۶ق.

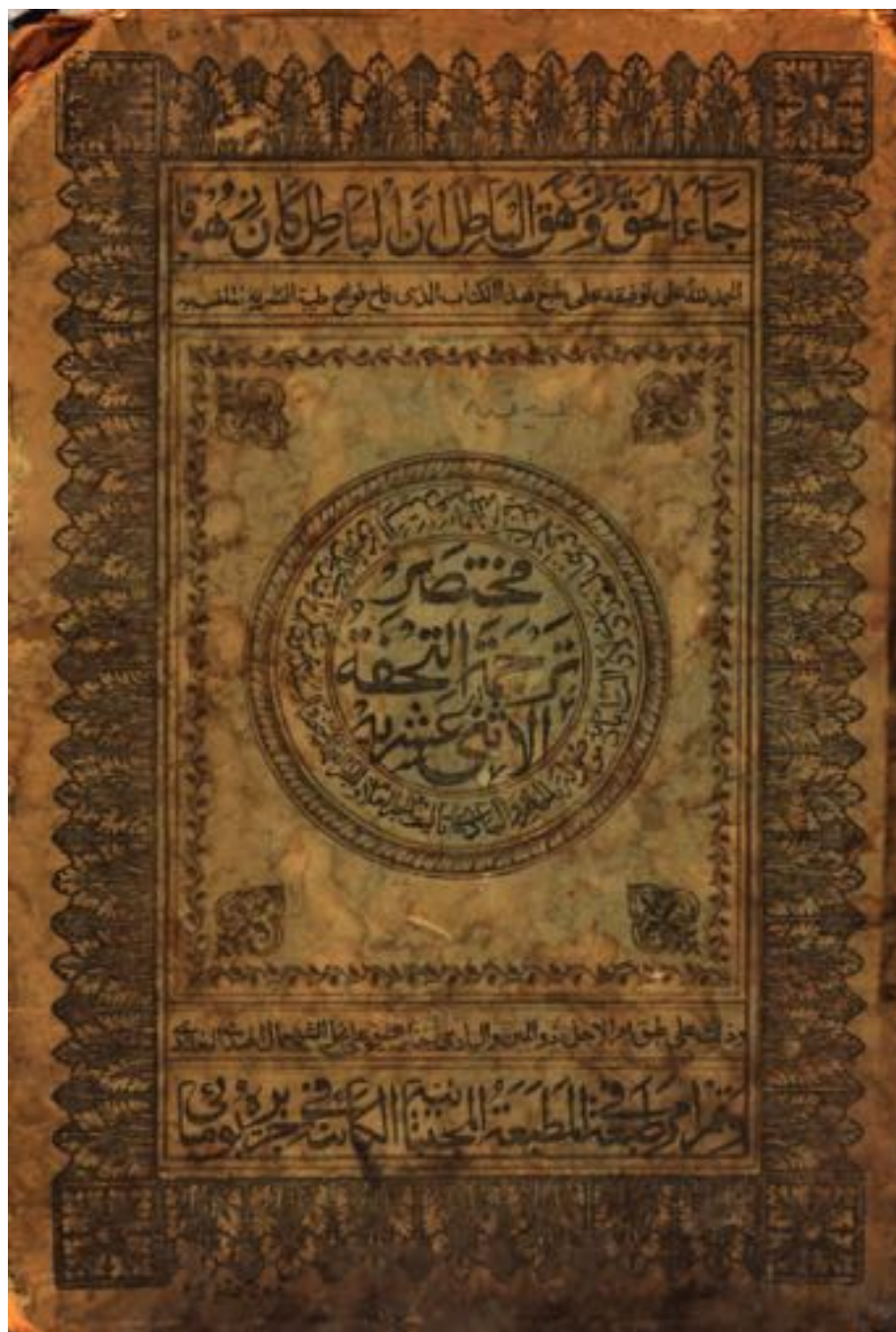

۹۰

آینه پژوهش | ۲۱۹

سال ۳۷ | شماره ۳

مرداد و شهریور ۱۴۰۵

تصویر ۴. هدیه مجیدیه ترجمه تحفه اثناعشریه، حافظ آبادی، دهلی، مطبع مصطفائی، ج ۲، ۵۶۸ ص، ۱۳۱۰ ق.

ردیه نویسی بر کتاب تحفه اثناعشریه

چاپ و انتشار کتاب تحفه اثناعشریه در کلکته، امکان پراکندگی این اثر را در سراسر شبه قاره و حتی فراتر از آن فراهم آورد. کتابی که تا پیش از این تنها در نسخه های محدود و با مشقت و هزینه گزاف به صورت دست نویس تکثیر می شد، ناگهان در سیصد نسخه چاپی منتشر گردید. انتقال این کتاب در شبکه ای گسترده، صرفاً از طریق اهل سنت یا کتاب فروشانی که به تجارت آثار چاپی می پرداختند انجام نمی شد؛ بلکه شیعیان نیز که از محتوای آن خشمگین شده بودند، با خرید و انتقال نسخه ها به شهرها و کشورهای دیگر می کوشیدند عالمانی بیابند تا به رد این اثر بپردازند و وارد محاجّه و تقابل با اهل سنت شوند.

میرزا محمد کامل بن عنایت احمد کامل دهلوی (۱۱۵۰-۱۲۳۵ ق)^۱ که در کودکی از شاگردان عبدالعزیز دهلوی بود، از جمله اولین عالمانی است که با نگارش کتاب نصره المؤمنین وذلة

۱. الاعلام بمن في تاريخ الهند من الاعلام، ۱۰۸۴/۷.

الشیاطین و یا النزهة الاثنا عشرية در صدد پاسخگویی به کتاب تحفه اثناعشریه بر می آید^۱. او با نگارش این کتاب در ۱۲ جلد پاسخی مبسوط بر مجادلات عبدالعزیز دهلوی ارائه نموده است^۲. این کتاب تا مدت ها بعد از تألیف به صورت دستنویس^۳ باقی می ماند تا اینکه اولین بار جلد نهم آن در دهلی به سال ۱۲۷۲ق و همچنین مجلدات دیگرش یعنی جلد ۱ و ۴ بعدتر چاپ می گردد^۴. از دیگر عالمانی که نخستین ردیه ها بر این کتاب را نگاشته می توان از احمد بن محمد علی کرمانشاهی بهبهانی (۱۱۹۱-۱۲۳۵ق)^۵ یاد نمود. او در سال ۱۲۱۹ق به مشهد مشرف و سپس عزم سفر به هندوستان می کند و تا حدود سال ۱۲۲۵ق در این دیار بوده است. حضور او در شبه قاره و ملاقاتش با علمای این دیار بالأخص سیددلدارعلی نقوی در زمانی صورت می گیرد که کتاب تحفه اثناعشریه چاپ و انتشار یافته است و از قرار معلوم او بواسطه سیدکاظم علی خان بهادر خلف نواب سیدنقی علی خان بهادر ظفر ازخواهش برخی از برادران دینی خود برای نگارش ردیه ای بر بخشی از کتاب تحفه اثناعشریه در حرمت متعه مطلع و دست به نگارش کتابی با نام کشف الشبهة عن حکم المتعة می زند^۶. این کتاب البته هیچ گاه شانس چاپ و انتشار پیدا نکرده و تا به امروز به صورت دست نویس باقی مانده است. نواب حافظ محمد عبدالحسین خان بهادر از نوایان هند^۷ طی دیداری که به سال ۱۲۲۹ق با میرزا محمد بن

۱. کشف الحجب والأستار عن أسماء الكتب والأسفار، ۵۷۹.
۲. الذريعة الى تصانيف الشيعة، ۱۰۸/۲۴. فهرستواره کتاب های فارسی، ۵۸۴/۹.
۳. جهت اطلاع از نسخه های خطی این کتاب رجوع کنید به: فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)، ۲۷۷/۳۳؛ معجم التراث الکلامی، ۳۷۶/۵.
۴. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۸۹/۱.
۵. از جمله چهره های برجسته خاندان وحید بهبهانی (آل آقا) و صاحب کتاب مرآت الأحوال و دهها تألیف دیگر که روزگاری را در هند سپری نموده است. دانشنامه جهان اسلام، ۷۴۹/۴.
۶. فهرستواره کتاب های فارسی، ۴۸۵/۹.
۷. اطلاعی دقیقی از این شخص به دست نیامد اما آنچه مشخص است اینکه او از مجموعه داران نسخه های خطی و دارای کتابخانه ای از آثار شیعی و ارزشمند بوده است چنانچه سجع مهرهای او «نواب حافظ محمد عبدالحسین خان بهادرالملک رئیس الامیر سراج الممالک سراج الدولة سردار جنگ» و «حافظ محمد عبدالحسین خان بهادر نواب رئیس الامرا سراج الممالک الملک سراج الدولة سردار جناب (۱۲۲۵)» و یا «رئیس الأمراء بهادر ۱۲۲۸» بر روی نسخه های خطی زیر دیده می شود:
 ۱. جنة الأمان الواقية و جنة الإيمان الباقية، شیخ تقی الدین ابراهیم بن علی کفعمی، نسخ معرب، محمدامین بن فتح الدین سلخ رجب ۱۰۷۴ق [مرعشی، ۲۰۷/۸]
 ۲. ادعیه، نسخ احمد تبریزی، ۱۱۱۲ق در اصفهان [کتابخانه سلطنتی، ۶۵۵/۱]
 ۳. مجموعه شامل دیوان بایزید تبریزی، دیوان بسحق اطعمه، دیوان بلبل، دیوان عبدالمجید تبریزی، دیوان معاذی، دیوان وزیر تبریزی، ۹۵۰ق [کتابخانه حالت افندی]
 ۴. الاصلاح و فيه الفوز والفلاح، محمد بن علی طباطبایی، نسخ، بی تا [مدرسه نمازی خوی، ۹۴]
 ۵. دیوان صبا کاشانی، نستعلیق، ۱۲۳۴ق [کتابخانه ملک، ۳۰۵/۲]
 ۶. کلیات وزیری، نستعلیق، بی تا. [فهرست نسخه های خطی فارسی پاکستان، ۲۰۲۷/۳]
 ۷. صحیفه سجاده، نسخ، قرن ۱۱ق. [کتابخانه میبدی، ۱۱۸/۳]

عبدالنبی اخباری نیشابوری دارد، کتاب تحفه را از هند برای او برده و از وی درخواست می‌کند که ردیه‌ای بر آن بنویسد. اخباری در روز جمعه پانزدهم شوال همان سال تألیف این کتاب را آغاز و در شب بیست و نهم ربیع الاول سال ۱۲۳۰ ق آن را به پایان می‌رساند. وی نام این کتاب را سیف الله المسلول علی محرفی دین الرسول می‌گذارد. همچنین این کتاب به نام الصارم البتار لقد الفجار و قط الأشرار نیز نامگذاری شده است.^۱

ورود شیعیان به میدان رقابت رسانه‌ای با چاپ صوارم‌الالهیات و حسام‌الاسلام

یکی از جالب‌توجه‌ترین رویدادهای آن عصر، تقابل با تحفه اثناعشریه از طریق رسانه چاپ بود. شیعیان اندکی پس از انتشار این کتاب در سال ۱۲۱۵ ق، به ابتکاری بی‌سابقه دست زدند: ردیه‌ای بر برخی فصول آن نگاشتند و این ردیه را دقیقاً در همان شهر کلکته و در همان چاپخانه‌ای که تحفه اثناعشریه منتشر شده بود، اما با تیراژی بالاتر، به چاپ رساندند. همه این رخدادها در فاصله زمانی کمتر از سه سال پس از انتشار تحفه به وقوع پیوست.

سید دلدارعلی بن سید محمد معین نقوی نصیرآبادی (۱۱۶۶-۱۲۳۵ ق)، از برجسته‌ترین و شناخته‌شده‌ترین عالمان شیعه در شبه قاره در آن عصر، نخستین کسی است که ردیه خود را به چاپ رساند و منتشر کرد. او از محضر عالمان بزرگ شیعه در کربلا، نجف و ایران همچون محمدباقر بن محمد اکمل بهبهانی حائری، سیدعلی بن محمدعلی طباطبایی حائری، سیدمحمد مهدی بن ابوالقاسم شهرستانی حائری و سیدمحمد مهدی بن مرتضی طباطبایی نجفی (مشهور به بحر العلوم)، سیدمهدی بن هدایه الله اصفهانی بهره‌مند گردید^۲ و از بزرگانی چون مهدی بن مرتضی طباطبایی نجفی، علی بن محمدعلی طباطبایی کربلایی و مهدی بن ابوالقاسم موسوی شهرستانی اجازه روایت دریافت کرد^۳.

دلدار علی از اولین عالمان شیعی در شبه قاره است که دست به نگارش ردیه‌های متعددی بر کتاب تحفه اثناعشریه می‌زند. او کتاب‌های ذوالفقار در رد باب ۱۲ کتاب تحفه اثناعشریه^۴، احیاء السنة و اامة البدعة بطعن الأسنة را در رد باب هفتم (معاد) کتاب تحفه اثناعشریه^۵،

۱. الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۳/۱۵.

۲. الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الأعلام، ۹۶۶/۷؛ معجم طبقات المتکلمین، ۷۰/۵؛ ریشه‌های تشیع شمال هند در ایران و عراق، ۱۱۳.

۳. الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الأعلام، ۹۶۷/۷.

۴. الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الأعلام، ۹۶۷/۷؛ الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۴۴/۱۰؛ فهرستواره کتاب‌های فارسی، ۲۹۹/۹.

۵. الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الأعلام، ۹۶۷/۷؛ معجم طبقات المتکلمین، ۷۲/۵؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۰۸/۱.

صوارم الالهيات في قطع شبهات عابدي العزى واللالت را در رد باب پنجم كتاب تحفه اثناعشرية^۱، كتاب حسام الإسلام و تهام الملام را در رد باب ششم (نبوت) كتاب تحفه اثناعشرية^۲ و رسالة في اثبات الغيبة لصاحب العصر والزمان^۳ را نیز در رد باب هفتم همین كتاب به نگارش در می آورد.

آنچنانکه در ابتدای كتاب و در ذیل فصل غلطنامه كتاب صوارم الهیات می خوانیم، چاپ کنندگانی که مترصد تقابل با كتاب تحفه اثناعشریه بودند تلاش می کنند که با جمع آوری پول و کمک از شیعیان ساکن شهر کلکته و سایر شهرها امکان چاپ و نشر آثاری در رد این كتاب را فراهم کنند، اما مع الأسف میل و رغبت آنچنانی برای این کار نمی بینند و از آنجایی که مبلغ فراهم آمده آنقدر نبود که كتاب صوارم همراه با خاتمه، حسام الإسلام و احیاء السنة و رساله ذوالفقار و رساله غیبت و دیگر تألیفاتی که در نقص كتاب تحفه اثناعشریه نگاشته شده را چاپ کنند، بنابراین تصمیم می گیرند که تنها نسخه صوارم را منهای خاتمه و كتاب حسام الإسلام را نیز به صورت مختصر چاپ و منتشر نمایند. تفصیل این اطلاع اینچنین روایت شده است:

«مخفی و پوشیده نماند که چون بسبب نامساعدت روزگار و کجروی چرخ ناهنجار و عدم التفات اکثری از سکنه این شهر و دیار بطرف ترویج و تقویت مذهب ائمه اطهار مبلّیگه فراهم آمد گنجایش این نداشت که كتاب صوارم مع خاتمه و حسام الإسلام و احیاء السنة و رساله ذوالفقار و رساله غیبت و غیره تألیفات که در نقص كتاب این سرکرده ذوی الأذنان تا این زمان از مکن عدم بمنصه بروز آمده بمعرض طبع درآید لهذا از نسخه صوارم باسقاط خاتمه و نسخه حسام اقتصار کرده بطبع و چهایه آن پرداخت پس بناء علیه باید چون ناظرین نسخه صوارم با وجود اینکه در اکثری از مواضع آن بتحویل بطرف خاتمه شده خاتمه را در کتب مطبوعه نیابند احقر العباد را معذور دارند»

از میان ردیه هایی که دلدارعلی به نگارش در می آورد تنها همین دو كتاب صوارم الالهيات و حسام الإسلام در زمان حیاتش و با تکنیک چاپ سربی منتشر گردیده است، و دیگر ردیه های او

۱. الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الأعلام، ۹۶۷/۷؛ الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۹۲/۱۵؛ فهرستواره كتاب های فارسی، ۴۰۸/۹؛ معجم طبقات المتکلمین، ۷۲/۵.
۲. الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الأعلام، ۹۶۷/۷؛ الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۱۲/۷؛ فهرستواره كتاب های فارسی، ۲۶۹/۹؛ معجم طبقات المتکلمین، ۷۲/۵.
۳. الاعلام بمن فی تاریخ الهند من الأعلام، ۹۶۷/۷؛ معجم طبقات المتکلمین، ۷۲/۵.

همچون رساله فی اثبات الغیبه لصاحب العصر والزمان با نام ردّ غیب در سال ۱۲۶۶ق در لکهنو و در مطبعه سلطانی^۱ و احیاء السنه و اماتة البدعة بطعن الأسنة و کتاب ذوالفقار هر دو در سال ۱۲۸۱ق با تکنیک چاپ سنگی در لدهیانه و در مطبع مجمع البحرین^۲ سالها بعد از درگذشت او به چاپ رسیده است.

اهمیت این اقدام تنها در تألیف دوردیه بر یکی از مهم ترین آثار ضد شیعی آن روزگار نبود، بلکه در بهره گیری آگاهانه از رسانه چاپ به عنوان ابزار رقابت مذهبی، تثبیت متن و نمایش برتری گفتمانی بود. بر اساس گزارشی که در انتهای کتاب چاپ گردیده است، این دو اثر در همان چاپخانه ای منتشر شدند که پیش تر تحفه اثناعشریه در آن به چاپ رسیده بود و چاپ آنها نیز به همان چاپگر سپرده شد. بدین ترتیب، رقابت میان دو جریان مذهبی از عرصه تألیف و استدلال فراتر رفت و به حوزه انتشار و تکثیر کتاب نیز کشیده شد. شیعیان آگاهانه از چاپ به عنوان ابزار رقابت مذهبی، تثبیت متن و نمایش برتری گفتمانی استفاده کرده اند.

در مؤخره ای که در انتهای نسخه چاپی این دو کتاب آمده با تأکید بر اینکه از تحفه اثناعشریه سیصد نسخه و از الصوارم و حسام الإسلام پانصد نسخه به چاپ رسیده است، این تفاوت شمارگان را نشانه ای از غلبه گفتمان شیعی بر رقیب تفسیر می کند. هرچند این برداشت بیش از آنکه گزارشی آماری باشد، بازتاب دهنده نگرش اعتقادی و تبلیغی نویسنده است، اما نشان می دهد که در آغاز سده سیزدهم هجری، شمارگان چاپ نیز به یکی از مؤلفه های رقابت های مذهبی و ابزاری برای نمایش برتری یک جریان فکری تبدیل شده بود.

از منظر تاریخ چاپ، مقدمه این اثر اهمیت ویژه ای دارد؛ زیرا از معدود متون فارسی این دوره است که به طور مستقیم درباره کارکردها و ویژگی های فناوری چاپ سخن می گوید. نویسنده چاپ را «صنعتی» می داند که «عقلای فرنگ» آن را رواج داده اند و مهم ترین مزیت آن را جلوگیری از تحریف و تصحیف متون برمی شمارد؛ زیرا به اعتقاد او، برخلاف نسخه های خطی که در فرایند استنساخ دستخوش تغییر می شوند، نسخه های چاپی از ثبات بیشتری برخوردارند. وی همچنین امکان تکثیر شمار فراوانی از نسخه ها در زمانی کوتاه و دوام بیشتر آثار چاپی، به سبب استفاده از مرکب مقاوم تر، را از دیگر امتیازات این فناوری می داند. اهمیت این اظهارات در آن است که نشان می دهد بخشی از عالمان شیعه هند، در نخستین سال های ورود چاپ به شبه قاره، نه تنها با این

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۵۴/۱ و ۴۷۱.

۲. همان، ۴۰۸/۱ و ۴۵۱.

فناوری مخالفتی نداشتند، بلکه آن را ابزاری کارآمد برای صیانت از متون، گسترش دانش و تثبیت هویت مذهبی تلقی می‌کردند. در اینجا چاپ صرفاً یک فناوری نیست بلکه خود به بخشی از منازعه مذهبی تبدیل شده است. یعنی شیعیان و اهل سنت تلاش می‌کنند با دسترسی هرچه بیشتر و بهتر به فناوری چاپ از این فناوری برای ایجاد برتری در جامعه آن روزگار بهره ببرند. تفصیل این گفتمان و مطالب بدین شکل در انتهای کتاب آمده است:

«بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله على محبى الحق و زاق الباطل والصلوه على رسوله المؤيد بالدليل التام و البرهان الكامل و على آله و اصحابه الهادين الى المنهج الواصل و المسلك الفاصل اما بعد منطبق طبائع ارباب بصير باد که چون درین اوان بعضی از انبای زمان بخیال خام آنکه خطه هندوستان درین روزگار از انفاس علمای اعلام شیعیان زادهم الله شرفا و مکرمه خالی است خواست که بمثابه ساحری مصلین را بافسون ناموزن بگوساله پرستی خواند بناء علیه کتابی در نقض مذهب اهل بیت اطهار که کافه خلائی بمقتضای احادیث متفق علیها مثل قوله ؟ مثل اهل بیتی کمثل سفینه نوح من رکبها نجی و من نخلف عنها غریق و یهوی و انی تارک فیکم الثقلین الحدیث مامور به تمسک مذهب ایشان گردیده اند نوشته باعانت و تأیید شیاطین جن و انس در اکثر اقطار مملکت هند منتشر ساخته در اضلال بنی آدم کوشید و نظر بحدیث نبوی ما ظهر اهل بدعه لا اظهر الله فیهم حجه علی لسان من شاء من خلقه چون سنت الهی برین جاری شده که در هر عصر یک باغوی ابلیس پرتبلیس ابالله و شیاطین در اصناف بنی نوع انسان بهمرسند و باحداث بدعات و شبهات خواهند که عوام مسلمین را در ضلالت اندازند او تعالی بازای آنها بمقتضای اکان فرعون موسی بعضی از خلص بندگان را وفق و مسدد سازد تا به حجج قاهره و براهین باهره صنوف شبهات مسموعه و مکاید مزخرفه آنها را مضمحل و باطل رداند فجریا علی هذه السنه و لن تجد لسنه الله تبدیلا خدام والا مقام عالی جناب فضائل مآب صفاوه دودمان مصطفوی نقاوه خاندان مرتضوی مروج مذهب حق ائمه اثنا عشر استاذ البشر قدوه ارباب تحقیق اسوه اصحاب تدقیق مرغم اناف عابدی العزی واللات بصوارم الالهیات مشهر حسام الاسلام علی وجوه خرت الاصنام ثاقب صدور قم لیام بسهام الملام مشید ارکان شریعت خیر الانام علیه الصلوه والسلام باقامه عماد الاسلام هادی الانام الی الجنة باحیاء السنه

قاتل شیاطین الانس والجن بالسيف والجنه نائب جناب ائمه اطهار مشخذه ذوالفقار شرر بار صاعقه کردار ماهی آثار... صوفیه و نواصب بالشهاب الثاقب مؤسس اساس الاصول مصقل مرآه العقول شارح صدور الصالحین بشرح حدیثه المتقین محدّد جهات السنه النبویه با مواعظ الحسینیّه موفق بتوفیق ابدی و ازلی مؤید بتائید خفی و جلی علامی فهامی مجتهد العصر والزمانی السید دلدار علی ابن السید محمد معین الحسینی النصیر آبادی ابد ایادیه و ابید اعادیه خالصا لوجه الله مؤید الدین جده رسول الله صلعم در رد آن صحیفه ملعونه بتصنیف پرداختند و چون بنابر آنچه در دیباچه صوارم تمهید یافته اول بنقض باب دوازدهم آن صحیفه مردوده همت والا نعمت خود را گماشتند و شیعیان اهل بیت نظر بمتانت و استحکام کلام معجز نظام آنرا در اقطار و اکناف عالم منتشر و مشهر ساختند بعضی از ذوی الازناب اعدا عدو اهل بیت حضرت رسالت مآب مسمی بشیخ فتح الدین که بمنصب عالمی هندو؟ تز محالات کوره از طرف بعضی از برادران سیادت و نجابت پناه سعید ازلی و مؤید به تائید لم یزلی سید عسکر علی خان صاحب ابن السید الامیر زین العابدین خان مرحوم مغفور اختصاص داشت از غایت تعصب و عناد و نهایت تعسف و افساد چون مجال نقض آن رساله که باسم ذوالفقار قایزه گریده و رعایای مذهب خود نیافت چاره کار احزاب خود درین دید که تاسیا بامام خود که سارق کلام ملک عام بوده خیانت بکار برد و عبارت رساله ذوالفقار را برهم و درهم ساخته و اجوبه شافیه و مضامین وافیه آنرا از میان انداخته چند نسخه بمعرض استکتاب درآورده در اطراف و جوانب منتشر ساخت تا باشد که باین حیلہ آبی بر روی کار آرد و علمای خود را از چاه خجالت بدرآرد و چون شیعیان حال بدین منوال مشاهده نمودند بعضی از ایشان که سعید ازلی و موفق بتوفیق خفی و جلی بودند همت والا بهمت خود را مصروف برین داشتند که بعضی از مجلدات که جناب افادت مآب فخر المتکلمین والمجتهدین مروج دین ائمه معصومین در نقض کلام نکبت انجام سرکرده نواصب ایام تصنیف فرموده اند بمعرض انطباع درآید تا مریدین امام غادر خائن علی ما نطق به صحاحهم را باز مجال تحریف و تصحیف درآن مجلدات نماند چنانچه به تائید جناب باری عزاسمه درین سنه که سنه ۱۲۱۸ است پانصد جلد کتاب صوارم و حسام بمعرض انطباع درآمد و از غرائب محاسن اتفاق و عجائب آیات غیرت حق سبحانه و تعالی آنکه در همان موضع از دست همان طابع که سیصد جلد کتاب ناصب عداوت اهل بیت بسعی نامشکور بعضی از نواصب

99

میکشند آنگاه حروف و الفاظ منقض میشود و نقطه و غیره از جای خود منتقل و همچنین سبب کم بودن سیاهی صورت نقط نمایان نمی شود و این عوارض نادر الوجود است و مخل مقصود نه چه عقلا و دانشمندان را امثال چنین سقم و قصور یسیر بهیچوجه در باب فهم معانی مقصود سنگ راه نمی تواند شد چنانچه گفته اند ع عاقلان پیروی نقط نکنند.»

چاپ‌های صوارم الهیات و حسام الإسلام در کانون توجه

از چاپ و انتشار این دوریه خیلی نمی گذرد که از قرار معلوم در کانون توجه قرار می گیرد و تأثیر خود را نشان می دهد. سیف الدین اسدالله ملتانی طی سفری که به مکن پور^۱ می کند با کتاب‌های چاپ و صنعت چاپ مواجه گردیده و از قضا دوریه‌ای که سید دلدارعلی نوشته و به چاپ رسانده است را دیده و خریداری می کند و در سال ۱۲۲۰ ق دست به نگارش کتابی با نام تنبیه السفیه در رد کتاب صوارم الالهیات سید دلدارعلی نصیرآبادی می زند^۲. او در مقدمه این کتاب چنین می نویسد که:

«اما بعد می گوید بنده درگاه سیف الدین اسدالله ملتانی که هرگاه این احقر به تقریب زیارت مزار فایض الانوار حضرت شاه بدیع الدین مدار قدس سره در حدود سنه عشرين بعد الالف والمائتين من هجرة النبی علیه السلام وارد بلده مجمع البركات والنور مکن پور گردیده کتابی مطبوع به مطابع فرنگ که تازه از کلکته مطبوع شده آمده بود، به نظر آمد. به سبب غرابت این عمل که در دیار ما خیلی ندرت دارد، این احقر آن کتاب را به کمال اشتیاق خریده به مطالعه درآورد که شخصی از روافضی جائس در رد الهیات تحفه اثنی عشریه که در تمام عالم مشهور و معروف گشته ...^۳»

محمدرشیدالدین خان دهلوی از دیگر افرادی بود که با نگارش کتاب رد عقیده حسام درصدد پاسخگویی بر این کتاب برمی آید^۴. حافظ محمد ظهور الحق نیز ردیه‌ای بر کتاب صوارم با نام تابیر الحق بتأیید الحق به نگارش درآورده است^۵.

۱۰۰

آینه پژوهش | ۲۱۹
سال ۳۷ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۵

۱. ماکانپور (به نام قبلی خیرآباد) یک شهرک در ناحیه گانپور ناگار در ایالت اوتار پرادش هند است.

۲. الذریعة الى تصانیف الشيعة، ۹۲/۱۵؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۹۲۵/۲؛ فهرستواره کتاب‌های فارسی، ۲۳۰/۹.

۳. سیه بر سفید، ۱۵۹.

۴. نسخه‌هایی از این کتاب در کتابخانه ایندیا آفیس لند به شماره (Delhi Persian 313d) ضمن مجموعه‌ای و همچنین کتابخانه بانیکپور خدابخش (مکتبه خدابخش بهادرخان)، به تاریخ کتابت ۱۲۴۰ ق و شماره ۱۶۲۶ و دو نسخه دیگری در همین کتابخانه به تاریخ کتابت قرن سیزدهم هجری قمری به شماره‌های ۱۶۸۹ و ۲۲۲۷ موجود است. رک: مرآة العلوم، ۲/۲۰.

۵. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه بانیکپور خدابخش (مکتبه خدابخش بهادرخان) به شماره ۱۶۳۴ و با تاریخ کتابت ۱۲۳۴ ق موجود است. رک: مرآة العلوم، ۲/۲۱.

چاپ این امکان را فراهم می‌آورد که تقابل شیعه و سنی از کانون محلی خود یعنی کلکته و شبه قاره فراتر رفته و در دیگر بلاد شیعه نشین مانند ایران نیز در دسترس قرار گیرد. همانطور که اشاره خواهد شد، نسخه‌ای از کتاب صوارم الهیات و حسام الإسلام در سال ۱۲۵۵ ق توسط تاجری با نام آقامحمدابراهیم بن آقاجانی وقف بر عموم می‌گردد

مشخصات فیزیکی چاپ‌های صوارم الهیات و حسام الإسلام

از این چاپ کتاب نسخه‌های متعددی در کتابخانه‌های مختلف ایران و سایر نقاط دنیا موجود است که در ذیل فصل بعدی بدان اشاره شده است. اما نظر به اهمیت این چاپ در اینجا به تفصیل بیشتری این دو جلد کتاب که به صورت یک مجموعه و در یک مجلد به چاپ رسیده است، بر اساس نسخه کتابخانه پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی که به رؤیت بنده رسیده است معرفی می‌گردد.

صوارم الهیات

عنوان دیگر: الصوارم الالهیات فی قطع شبهات عابدی العزی واللات

نویسنده: نقوی نصیرآبادی، دلداری علی بن محمد معین (۱۲۳۵-۱۱۶۶ ق)

[کلکته]: بیجا، رحلی (۲۱ در ۲۹/۵ سم)، ۱۵۴ گ، ۲۵ س، ۱۲۱۸ ق.

نوع چاپ: سربی

نوع خط: نستعلیق

تیراژ: ۵۰۰ جلد

موضوعات: ۱. شیعه — عقاید — دفاعیه‌ها و ردیه‌ها؛ ۲. شیعه — دفاعیه‌ها و ردیه‌ها — متون قدیمی تا قرن ۱۴؛ ۳. دهلوی، عبدالعزیز بن احمد، ۱۱۵۹-۱۲۳۹ ق. تحفه اثنی عشریه — نقد و تفسیر

ضمایم: ۱. حسام الاسلام

برافزوده‌های چاپی: مقدمه ناشر؛ غلطنامه؛ صفحه‌شمار در گوشه سمت چپ و راست بالای صفحات؛ مؤخره ناشر

برافزوده‌های خطی: وقف‌نامه کتاب توسط آقامحمدابراهیم بن آقاجانی به تاریخ ۱۲۵۵ ق و با مهر مربع و سجع «محمدابراهیم» در ابتدای کتاب و بعد از غلطنامه با این عبارت:

«هو الواقف علی الضمایر

حبس مخلص و وقف مؤبد نمود عالیحضرت قدسی سیرت قدوسی طویت و سریرت نخبه التجار والأفاحم آقا محمدابراهیم بن المرحوم المغفور الحاج آقاجانی طاب ثراه بر کافه علماء شیعه

اثنی عشریه این کتاب مستطاب مسمی بصوارم را ابتغاء لوجه الله و طلباً لمرضاته تا ثوان آن در
یوم لاینفع مال و لابنون واصل و عاید روح پرفتوح عم واقف مزبور و هو المرحوم المبرور الحاج
محمدیوسف الشهیر بحاجی میرزا گردد و مفوض نمود تولیت آنرا براقم الأحرف علی بن محمد
الثقفی طاب ثراه و بعد بارشد اولاد ذکور متولی مزبور نسلاً بعد نسل و هكذا ما تعاقبوا و تناسلوا و
علی الانقراض العیاذ بالله مفوض است علی من یتفرق بالمتولی المزبور والا علی اعلم علماء
الشیعة الناجية الامامية بحیث لایوهب ولایورث ولایرهن فمن بدله فانما اثمنا علی الذین یبدلونه
الآیة و صیغة وقف بر نهج مسطور جاری گردید. تحریراً فی چهاردهم شهر ذی الحجة الحرام من
الهجرة النبوية صلی الله علیه وآله فی سنة ۱۲۵۵»

اهدایی خانم طباطبایی به تاریخ ۱ اسفند ۱۳۵۵
[م-۳۲۶]

حسام الاسلام

نویسنده: نقوی نصیرآبادی، دلداری علی بن محمد معین (۱۲۳۵-۱۱۶۶ق)
[کلکته]: بیچا، رحلی (۲۱در ۵/۲۹سم)، ۸۶گ، ۲۵س، ۱۲۱۸ق.

نوع چاپ: سربی

نوع خط: نستعلیق

موضوعات

تیراژ: ۵۰۰ جلد

ضمایم: ۱. صوارم الهیات

برافزوده های چاپی: غلطنامه در ابتدای کتاب

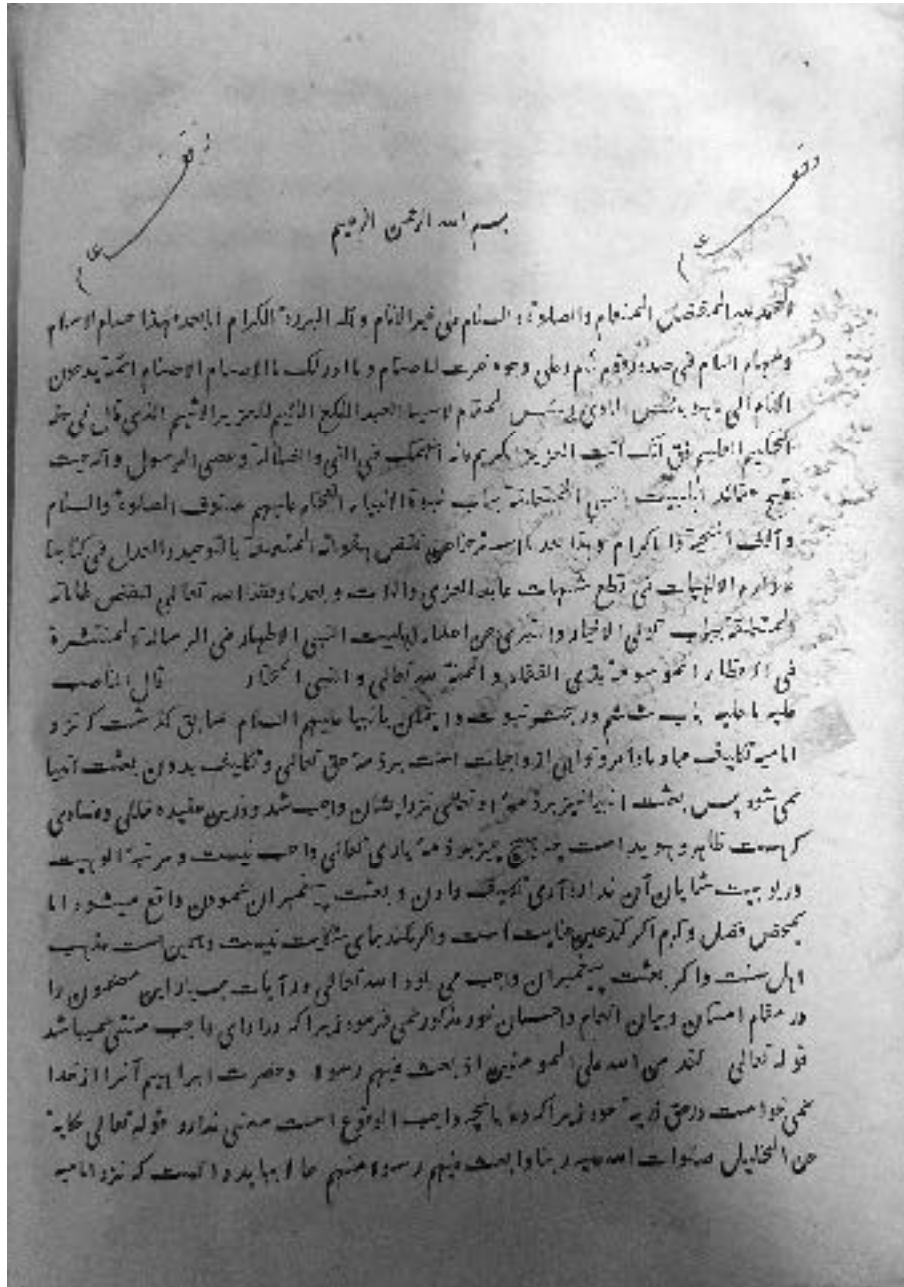
برافزوده های خطی: وقف نامه کتاب توسط آقامحمدابراهیم بن آقاجانی به تاریخ ۱۲۵۵ق و با مهر
مربع و سجع «محمدابراهیم» در ابتدای کتاب و بعد از غلطنامه با این عبارت:
«هو

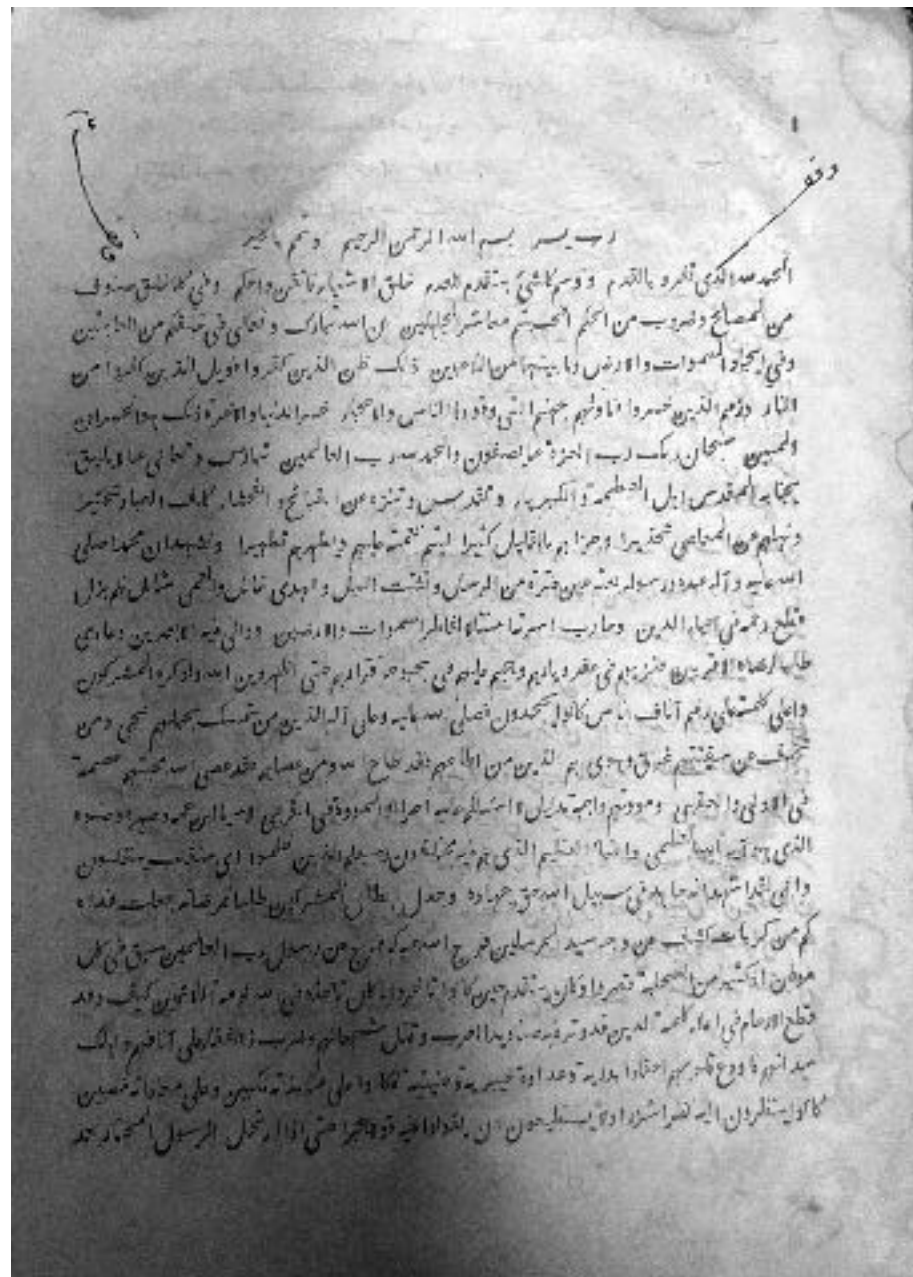
وقف مؤبد و حبس مخلد نمود عالیحضرت قدسی سیرت قدوسی سریرت نخبة التجار والأفاحم
آقا محمدابراهیم ابن المرحوم المغفور الحاج آقاجانی طاب ثراه بر کافه علماء شیعة اثنی عشریه
ابتغاء لوجه الله و طلباً لمرضاته این کتاب مستطاب مسمی بصوارم را تا ثواب آن در یوم لاینفع
مال و لابنون واصل و عاید روح پرفتوح عم واقف مزبور و هو المرحوم المبرور الحاج محمدیوسف

الشهير بحاجي ميرزا طاب ثراه گردد و توليت آنرا مفوض نمود براقم الاحرف على بن محمد الثقفي طاب ثراه و بعد بارشده و اعلم اولاد ذكور متولى مزبور و على الانقراض العياذ بالله مفوض است توليت اين على من يتقرب بالمتولى المزبور والأعلى علماء الفرقة الناجية من الشيعة الاثني عشرية بحيث لا يوهب ولا يرهن ولا يورث فمن بدله فانمه اثمه على الذين يبدلونه الآية تحريراً فى چهاردهم شهر ذى الحجة الحرام فى سنة ۱۲۵۵»

اهدایى خانم طباطبایى به تاریخ ۱ اسفند ۱۳۵۵

[م-۳۲۷]

تصویر ۱. صوامد الهیات، نقوی نصیرآبادی، [کلکته]: بیجا، ۱۲۱۸ق

فهرست اجمالی ردیه‌های نگاشته شده بر تحفه اثناعشریه (کتاب‌های چاپی)

تقریباً تا سه دهه بعد از انتشار کتاب صوارم الیهیات و حسام الإسلام خبری از چاپ و انتشار هیچ ردیه‌ای دیگری نیست. هرچند پاسخگویی به کتاب تحفه اثناعشریه در حال انجام است و شاهد نگارش کتاب‌ها و رساله‌های متعددی در همین بازه زمانی در رد کتاب تحفه اثناعشریه هستیم، اما به دلایلی نامعلوم هیچ کدام از این آثار به حلیه طبع آراسته نمی‌شوند و در حد دست نویس باقی می‌مانند. شاید سرعت پائین و هزینه بالای تکنیک چاپ سربی از جمله دلایل به تعویق افتادن این موضوع باشد. اما چاپ و انتشار ردیه‌ها بر این کتاب حدود ۱۵ سال بعدتر از ورود تکنیک چاپ سنگی در شبه قاره آغاز می‌گردد. همین مدت زمان نیز در بهره‌بری از فناوری چاپ برای این قبیل تقابل‌های کلامی زیاد و قابل توجه است.

بالاخره در سال ۱۲۵۵ق ما شاهد چاپ کتاب نزهة اثناعشریه یا همان نصره المؤمنین و ذلة الشیاطین به قلم محمدکامل بن عنایت احمد کامل دهلوی (۱۱۵۰-۱۲۳۵ق) هستیم. چاپ و انتشار این کتاب هرچند قریب به دو دهه از درگذشت مؤلف آن صورت می‌گیرد، اما حرکت چاپ و انتشار ردیه‌ها بر کتاب تحفه اثناعشریه را آهسته آهسته تسریع می‌نماید. بار روشن شدن چراغ بهره‌بری از فناوری چاپ در تقابل‌های کلامی میان اهل سنت و شیعه روند ردیه‌نویسی و چاپ و انتشار آن سرعت بیشتری می‌گیرد.

سید محمدقلی بن محمدحسین بن حامدحسین کنتوری نیشابوری (۱۱۸۱-۱۲۶۰ق) از شاگردان سیددلدار علی از دیگر عالمان شیعی در شبه قاره هند بود که کتب متعددی در رد کتاب تحفه اثناعشریه به نگارش درآورده است. وی پدر اعجازحسین (۱۲۴۰-۱۲۸۶ق) صاحب کتاب کشف الحجب والأستار عن أسماء الکتب والأسفار است که در کتاب خود ضمن اشاره به تألیفات پدرش در این ضمیمه، آثار متعددی از علمای شیعه در رد کتاب تحفه اثناعشریه را معرفی نموده و یکی از کتاب‌شناسی‌ها در معرفی آثاری ازین دست است. از جمله کتاب‌های سیدمحمدقلی موسوی لکهنوی در رد کتاب تحفه اثناعشریه کتاب تقلیب المکائد که دو سال پس از درگذشت او در سال ۱۲۶۲ق چاپ و منتشر شده است. تشیید المطاعن و کشف الضغاین نیز از دیگر آثار اوست که به سال ۱۲۸۳ق چاپ و منتشر می‌شود.

از مهمترین ردیه‌های شیعه بر کتاب تحفه اثناعشریه می‌توان از کتاب عبقات الانوار میرحامدحسین بن محمدقلی کنتوری (۱۲۴۶-۱۳۰۶ق) نام برد. او همچون پدرش اراده‌ای جدی در پاسخگویی به مجادلات اهل سنت و بالاخص کتاب تحفه اثناعشریه داشت. این کتاب بنا بر گفته شیخ آقابزرگ تهرانی مهمترین و پرآوازه‌ترین اثر این نویسنده است. کتابی درباره امامت و بزرگترین کتابی که از صدر

اسلام تا کنون درباره امامت نوشته شده و بیش از ۱۰ جلد است.^۱ میرحامد حسین در این کتاب احادیثی را که مؤلف تحفه اثنا عشریه در دلالت آنها بر امامت حقّه امیرالمؤمنین علیه السلام انکار و تشکیک کرده به بحث و نهاده و درستی آنها را اثبات نموده است. عبقات الانوار اولین بار به سال ۱۲۷۳ق در مطبعه اشرف الأخبار لکهنو چاپ و منتشر می شود. بعد از این چاپ طی سال های مختلف مجلدات گوناگونی از این کتاب به مرور در شبه قاره منتشر می شود.

این کتاب را می بایست یکی از جریان سازترین آثار تألیفی منتشره در شبه قاره هند در حوزه جدال میان فرق دانست. به مجرد انتشار این کتاب سیل تقریظ ها و نامه های تمجیدی و تشویقی و اشعار فراوان درباره این اثر به سوی مؤلف آن سرازیر شد. آیت الله میرزا محمد حسن شیرازی (د: ۱۳۱۲ق) پیشوای بزرگ شیعیان به لزوم خواندن این کتاب بر هر مسلمان و به وجوب نشر و ترویج کتاب به هر طریق ممکن فتوا داد. آیت الله شیخ زین العابدین مازندرانی (د: ۱۳۰۹ق) مرجع تقلید معروف و بزرگ شیعیان به مقلدانش در هندوستان حکم داد که در کوتاه ترین زمان به چاپ کتاب بپردازند و تمام قدرت مالی و فکری خودشان را در اختیار میرحامد حسین بگذارند تا این کتاب به چاپ رسد.

۱۰۷

آینه پژوهش | ۲۱۹

سال ۳۷ | شماره ۳

مرداد و شهریور ۱۴۰۵

بسیاری از آیات عظام وقت چون میرزای شیرازی، شیخ زین العابدین مازندرانی، محدث نوری، سید محمد حسین شهرستانی، سید اسماعیل صدر، سید ریحان الله کشفی، شیخ الشریعة اصفهانی، میرزا ابوالفضل تهرانی، میرزا حسن سبزواری و ... از جمله افرادی بودند که بر این کتاب تقریظ نگاشتند. مجموعه ۲۷ تقریظ در کتابی با نام سواطع الانوار فی تقریظات عبقات الانوار توسط شیخ عباس هندی شروانی گردآمد و در لکهنو به سال ۱۳۰۳ق چاپ گردید.^۲ شخص میرحامد حسین نیز تقریظ ها و نامه هایی که به علمای زمان خویش نگاشته بود را در دو جلد گردآورد و نام آن را مختصاتنا نهاد که نسخه خطی آن در کتابخانه اش موجود است.^۳ کتاب عبقات را می بایست یکی از مهمترین کتاب های کلامی شیعه در آن روزگار دانست که مؤلف آن و شیعیان شبه قاره هند با استفاده از ظرفیت چاپ و نشر و با انتشار مجلدات مختلف آن طی سال های متمادی در قرن ۱۹ توانستند جریان فکری شیعی و تقابل با اهل سنت را به طرز چشم گیری زنده نگاه داشته و به شکلی مؤثر از رسانه چاپ برای این موضوع بهره ببرند. چگونگی

۱. نقباء البشر، ۳۴۸/۱.

۲. این کتاب و منتخب آن دارای نسخه های متعددی در کتابخانه های ایران است. رکز: میراث مشترک ایران و هند، ۳۴۴/۳ و ۵۴۷/۱۲ و ۴۱۷/۱۳؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۷۸۹۲ و ۴۲۷۹۹ و ۲۳۴۸۸ و ۵۶۹۷۳؛ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ش ۱/۸۵۲۷۹ و ۱۰۶۹۸۴.

۳. اختران فقاقت، ۲۴۸/۱ به نقل از الغدیر فی التراث الاسلامی، ۱۴۵.

انتشار این کتاب، تشویق مراجع تقلید به سرمایه‌گذاری شیعیان برای چاپ این اثر و تیراژ و دفعات چاپ آن و بسیاری از موضوعات دیگر از جمله مسائلی هستند که موضوع استفاده رسانه چاپ در تقابل‌های کلامی میان شیعیان و اهل سنت را به خوبی بازنمایی می‌کند. این کتاب و موضوعاتی از این دست پیرامون آن خود مجالی دیگر برای پژوهش را می‌طلبد.

اما آنچه از ردیه‌های چاپ شده بر کتاب تحفه اثناعشریه تا به امروز شناسایی شده است ۳۸ عنوان کتاب است که طی سال‌های ۱۲۱۸ق تا ۱۳۴۴ق چاپ و انتشار یافته است. همگی این آثار در شبه قاره و در شهرهای کلکته، دهلی، لکهنو، لدھیانہ و کھجوا چاپ و منتشر شده‌اند.

(۱)

صوارم الہیات فی قطع شبہات عابدی العزی واللالت (فارسی)
نویسنده: نقوی نصیرآبادی، دلداری علی بن محمد معین (۱۲۳۵-۱۱۶۶ق)
[کلکته]، ۱۵۳ص، ۱۲۱۸ق^۱.

(۲)

حسام الاسلام و سهام الملام (فارسی)
نویسنده: نقوی نصیرآبادی، دلداری علی بن محمد معین (۱۲۳۵-۱۱۶۶ق)
[کلکته]، بی‌چا، ۸۶ص، ۱۲۱۸ق^۲.

(۳)

نزهة اثنا عشریہ (فارسی)
عنوان دیگر: نصرۃ المؤمنین و ذلۃ الشیاطین
نویسنده: کامل دهلوی، محمد کامل بن عنایت احمد (۱۱۵۰-۱۲۳۵ق)
هند، بی‌چا، جزء الرابع، ۱۲۵۵ق^۳.

۱۰۸

آینه پژوهش | ۲۱۹
سال ۳۷ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۵

۱. کشف الحجب والأستار عن أسماء الكتب والأسفار، ۳۷۲؛ الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۹۲/۱۵؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۳/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۲۵۰/۱ و ۴۷/۱۰ و ۳۲۴/۱۴؛ فهرست کتب چاپ سنگی (فارسی) کتابخانه مرکزی تبریز، ۲۷۹؛ فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۲۲۳/۲؛ فهرست کتب شبہات و ردیہ‌های آن در هند، ۱۶۴؛ کتابخانه ملی ایران، ش ۸-۲۵۳۷۱؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۲۹۴۴.

۲. کشف الحجب والأستار عن أسماء الكتب والأسفار، ۱۹۵؛ میراث مشترک ایران و هند، ۲۵۰/۱ و ۴۷/۱۰ و ۳۲۴/۱۴؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۴۴/۱؛ فهرست کتب چاپ سنگی (فارسی) کتابخانه مرکزی تبریز، ۲۷۹؛ فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۱۱۷۲/۱؛ فهرست کتب شبہات و ردیہ‌های آن در هند، ۱۳۵؛ کتابخانه ملی ایران، ش ۸-۲۵۳۷۱؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۲۹۴۴.

۳. فهرست کتاب‌های چاپی عربی، ۹۴۹.

(۴)

تقلیب المکائد (فارسی)

نویسنده: کنتوری، محمدقلی بن محمد حامد (د: ۱۲۶۰ ق)
دهلی، دهلی اردو اخبار، ۵۲۲ ص، نستعلیق، ۱۲۶۲ ق^۱.

(۵)

طرد المعاندين للدين عن رحمة رب العالمين (فارسی)

نویسنده: نقوی لکهنوی، حسین بن دلداری علی (۱۲۱۱-۱۲۷۳ ق)
بانی چاپ: سید مصطفی
لکهنو، بی جا ۵۶ ص، ۱۲۶۵ ق^۲.

(۶)

حدیقه سلطانیه در مسائل ایمانیه (فارسی)

نویسنده: نقوی لکهنوی، حسین بن دلداری علی (۱۲۱۱-۱۲۷۳ ق)
[هند]، بی جا، نستعلیق، ۸+۳۳۶+۲۳۸ ص، ۱۲۶۵ ق^۳.

(۷)

ردّ غیبت (فارسی)

عنوان دیگر: رساله غیبت؛ ردیه بر تحفه اثنا عشریه

نویسنده: نقوی نصیرآبادی، دلداری علی بن محمد معین (۱۲۳۵-۱۱۶۶ ق)
لکهنو، بی جا، نستعلیق، ۷۲ ص، ۱۲۶۶ ق^۴.

(۸)

جواهر العبقریة فی رد تحفه اثنا عشریه (فارسی)

نویسنده: موسوی شوشتری، محمد عباس بن علی اکبر (۱۲۲۴-۱۳۰۶)

۱. کشف الحجب والأستار عن أسماء الكتب والأسفار، ۱۳۷؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۳۵/۱. آستان قدس رضوی، ش ۳۹۷۲۰ و ۴۲۹۷۵ و ۱۶۴۱؛ فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۹۳۸/۱؛ فهرست کتب شبهات و ردیه‌های آن در هند، ۱۲۴؛ میراث مشترک ایران و هند، ۳۲/۳ و ۴۲/۱۰ و ۱۱ و ۴۰۶/۱۲ و ۶۵۲.

۲. میراث مشترک ایران و هند، ۳۲/۳؛ آستان قدس رضوی، ش ۴۰۱۵۹ و ۴۰۴۶۲.

۳. میراث مشترک ایران و هند، ۳۵۴/۳؛ کتابخانه ملی، ش ۶-۸۸۸۲؛ آستان قدس رضوی، ش ۳۸۷۲۱ و ۴۷۷۱۰ و ۴۸۲۸۰ و ۴۸۰۳۵ و ۴۸۱۲۹.

۴. به ضمیمه رساله رجعتیه محمدباقر مجلسی چاپ و انتشار یافته است. میراث مشترک ایران و هند، ۳۳۱/۳؛ فهرست کتب شبهات و ردیه‌های آن در هند، ۱۶۹؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۸۰۵۵؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۵۴/۱؛ کتابنامه حضرت مهدی، ۳۹۷/۱.

به سفارش: نواب باقر علی خان بهادر ظفرجنگ
لکهنو، کارخانه آغا جان، ۳۷۲ ص، ۱۲۷۱ ق^۱.

(۹)

عبارات الانوار فی مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)
نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمد قلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ ق)
بانی چاپ: بلگرامی، واجد علی
لکهنو، مطبعة اشرف الاخبار، ج ۱، ۸۴ ص، ۱۲۷۳ ق^۲.

تحفة العارفين في التوحيد والعدل والتبوة (اردو)
مترجم: امداد حسن بن علی (قرن ۱۳ ق)
به امر: سید مفتی میر محمد عباس

بانی چاپ: سید علی حسین
دهلی، مطبع یوسفی، نستعلیق و نسخ، ۱۵۷ ص، ۱۲۷۳ ق^۳.
[این کتاب برگرفته از جزء اول حدیقه سلطانیه است.]

(۱۰)

نزهة اثنا عشریه (فارسی)
عنوان دیگر: نصرة المؤمنین و ذلة الشیاطین
نویسنده: کامل دهلوی، محمد کامل بن عنایت احمد (۱۱۵۰-۱۲۳۵ ق)
[دهلی]، مطبعة دهلی اردو، ۳۵۰ ص، ۱۲۷۹ ق^۴.

(۱۱)

نزهة اثنا عشریه (فارسی)
عنوان دیگر: نصرة المؤمنین و ذلة الشیاطین

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۴۲/۱؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۲۹۳۷ و ۴۸۲۱۶.
۲. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۴۵۲/۲ و ۱۱ و ۴۳۵/۱۲؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۰۰۴۳ و ۸۳۶۶.
۳. الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۴۵۰/۳؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۱۳۹۲.
۴. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۸۹/۱؛ فهرست کتب شبهات و ردیه های آن در هند، ۱۹۰.

نویسنده: کامل دهلوی، محمد کامل بن عنایت احمد (۱۱۵۰-۱۲۳۵ق)
به سفارش: سید شریف الحسن خانصاحب بن مولوی سید رجب علیخان بهادر
لدهیانه، مطبعه مجمع البحرين، ج ۴، ۴۱۶ ص، ۱۲۷۹ق^۱.

(۱۲)

دفع المغالطه (فارسی)
نویسنده: بهرت پوری، عمارعلی (۱۲۴۴-۱۳۰۴ق)
دهلی، مطبع احمدی، ۴۴۴ ص، نستعلیق، ۱۲۸۰ق^۲.

(۱۳)

احیاء السنة وامانة البدعة بطعن الأسنة (فارسی)
نویسنده: نقوی نصیرآبادی، دلدارعلی بن محمد معین (۱۲۳۵-۱۱۶۶ق)
به اهتمام: منشی محمد ناصر خان
لدهیانه، مطبع مجمع البحرين، نستعلیق، ۱۰۸ ص، ۱۸ در ۲۷ سم، ۱۲۸۱ق^۳.

(۱۴)

ذوالفقار (فارسی)
نویسنده: نقوی نصیرآبادی، دلدارعلی بن محمد معین (۱۲۳۵-۱۱۶۶ق)
لدهیانه، مطبع مجمع البحرين، ۱۱۱ ص، ۱۲۸۱ق^۴.

(۱۵)

تشید المطاعن و كشف الضغاین (فارسی)
نویسنده: کنتوری، محمد قلی بن محمد حامد (۱۱۱۸-۱۲۶۰ق)
لدهیانه، مطبع مجمع البحرين، ج ۲، ۱۲۰۲+۴۴۲ ص، ۱۲۸۳ق^۵.

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۸۹/۱؛ فهرست کتاب های چاپی عربی، ۹۴۹؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۴۱۶۱ و ۴۲۷۶۷.
۲. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۴۸/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۹/۱۰.
۳. الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۳۰۹/۱؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۰۸/۱؛ فهرست کتب شبیهات و ردیه های آن در هند، ۹۸؛ میراث مشترک ایران و هند، ۹۴/۹.
۴. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۵۱/۱؛ مرعشی؛ فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۱۶۰۵/۲؛ فهرست کتب شبیهات و ردیه های آن در هند، ۱۴۵؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۰۷۲۸.
۵. کشف الحجب والأستار عن أسماء الكتب والأسفار، ۱۶۱؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۳۳/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۴۶۶/۴ و ۱۶۶/۱۱؛ فهرست کتب چاپ سنگی فارسی کتابخانه مرکزی تبریز، ۲۰۲؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۳۵۴۲۷ و ۳۵۴۲۸.

(۱۶)

طعن الرماح (فارسی)

عنوان دیگر: فوائد حیدریه

نویسنده: سلطان العلماء، محمد بن دلداری علی (د: ۱۲۸۴ق)

لکهنو، مطبعه سلطان المطابع، ۲۹۶ ص، [۱۲۸۳ق]^۱.

(۱۷)

تحفة العارفين في التوحيد و العدل و التوبة (اردو)

مترجم: امداد حسن بن علی (قرن ۱۳ق)

کشمیر، مطبع گلستان، نستعلیق و نسخ، ۲۴۸ ص، ۱۲۸۸ق^۲.

(۱۸)

عبقات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)

نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمد قلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ق)

لدهیانه، مطبع مجمع البحرين، جزء اول از جلد اول، (۶۰۱-۱۲۵۱) ص، وزیری، ۱۲۹۳ق^۳.

(۱۹)

عبقات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)

نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمد قلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ق)

لکهنو، مطبع مطلع نور، ج ۱، ۲ جزء، ۳۹۹+۶۰۹ ص، رحلی، ۱۲۹۴ق^۴.

(۲۰)

عبقات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)

۱۱۲

آینه پژوهش | ۲۱۹

سال ۳۷ | شماره ۳

مرداد و شهریور ۱۴۰۵

۱. الذریعة الى تصانیف الشیعة، ۱۷۲/۱۵؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۵/۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۵/۱.

۲. آستان قدس رضوی، ش ۸۸۵۳.

۳. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۴۳۹/۳ و ۱۰۱/۱۵ و ۱۰۶؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ارموی، ۳۵۹/۱.

۴. فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۲۲۸۶/۲؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۲؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی و سربی کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار سابق)، ۶۰۲/۲؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ارموی، ۲۹۶/۱ و ۱۰۲۱/۲؛ میراث مشترک ایران و هند، ۱۲۱/۴ و ۳۹/۱۶؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۰۹۹۷.

نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمدقلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ق)
لکهنو، مطبع مطلع النور، ج ۲، ۹۷۷ص، وزیری، ۱۲۹۵ق^۱.

(۲۱)

عبارات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)
نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمدقلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ق)
لکهنو، مطبع مطلع نور، ج ۶، ۲، جزء ۲۴۸+۴۵۶ص، ۱۳۰۱ق^۲.

(۲۲)

عبارات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)
نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمدقلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ق)
لکهنو، مطبعة نورالمطابع، جلد پنجم از منهج ثانی، ۶۰۰ص، رحلی، ۱۳۰۲ق^۳.

(۲۳)

عبارات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)
نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمدقلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ق)
لکهنو، مطبع جعفری، ج ۳، ۵۸۵ص، وزیری، ۱۳۰۳ق^۴.

(۲۴)

عبارات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ فهرست کتاب های چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۲؛ میراث مشترک ایران و هند، ۱۵۴/۷ و ۱۱ و ۲۰۶/۱۲ و ۳۹۵ و ۲۳۰/۱۳؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ارموی، ۲۰۳/۱؛ کتابخانه ملی ایران، ش ۶-۳۸۷۲ و ۶-۱۰۳۵۲؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۳۰۰۶ و ۱۳۲۴۴.

۲. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ فهرست کتاب های چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۲؛ فهرست کتب چاپ سنگی فارسی کتابخانه مرکزی تبریز، ۴۰۰؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی و سربی کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار سابق)، ۶۰۲/۲. فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ارموی، ۱۲/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۴۰۷/۳ و ۱۱ و ۵۰۰/۱۲ و ۵۰۵ و ۶۵۶ و ۱۰۱/۱۵ و ۲۶۸/۱۶ و ۲۷۰؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۲۹۷۷ و ۴۲۹۹۰ و ۸۳۶۵ و ۱۱۰۱۲.

۳. فهرست کتاب های چاپ سنگی کتابخانه آستان حضرت معصومه (ع)، ۱۵۶.

۴. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ فهرست کتاب های چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۲؛ فهرست کتب چاپ سنگی فارسی کتابخانه مرکزی تبریز، ۴۰۱؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی و سربی کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار سابق)، ۶۰۱/۲؛ میراث مشترک ایران و هند، ۳۷۲/۶ و ۱۱ و ۳۷۴/۱۲ و ۴۳۴ و ۶۳/۱۳ و ۱۰۱/۱۵؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ارموی، ۲۰۶/۱؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۲۹۷۹ و ۱۸۸۳۹ و ۱۲۹۸۱ و ۱۱۰۱۷.

نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمدقلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ق)
لکهنو، مطبع مشرق الانوار، ج ۸، ۷۸۶ ص، رحلی، ۱۳۰۳ق^۱.

(۲۵)

حدیقه سلطانیه در مسائل ایمانیه (فارسی)
نویسنده: نقوی لکهنوی، حسین بن دلدراعلی (۱۲۱۱-۱۲۷۳ق)
به اهتمام: مولوی سید حسن
لکهنو، مطبع بستان مرتضوی، ۶۲۴+۱۶ ص، وزیری، ۱۳۰۴ق^۲.

(۲۶)

نزهة اثنا عشریه (فارسی)
عنوان دیگر: نصرة المؤمنین و ذلة الشیاطین
نویسنده: کامل دهلوی، محمد کامل بن عنایت احمد (۱۱۵۰-۱۲۳۵ق)

لکهنو، مطبعه جعفری، ج ۱، نسخ، ۱۸۸۶م^۳.

(۲۷)

عبارات الانوار فی مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)
نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمدقلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ق)
لکهنو، مطبع بستان المرتضوی، ج ۴، دو جزء، ۵۱۲+۲۲۶ ص، رحلی، ۱۳۰۶ق^۴.

۱۱۴

آینه پژوهش | ۲۱۹
سال ۳۷ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۵

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ فهرست کتاب های چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۲؛ فهرست کتب چاپ سنگی فارسی کتابخانه مرکزی تبریز، ۲۰۱؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی و سربی کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار سابق)، ۶۰۳/۲؛ میراث مشترک ایران و هند، ۴۱۰/۵ و ۱۱ و ۳۸۱/۱۲ و ۵۲۹ و ۷۸/۱۳ و ۱۰۱/۱۵ و ۲۴۸/۱۶؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ارموی، ۷۳۷/۱ و ۱۱۳۶/۲؛ کتابخانه ملی ایران، ش ۶-۱۰۳۵۷؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۳۲۴۱ و ۱۱۰۱۳ و ۸۵۵۳.
۲. فهرست کتب شبهات و ردیه های آن در هند، ۱۳۴؛ میراث مشترک ایران و هند، ۴۷۷/۱۶ و ۴۷۵؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۸۲۲۳.
۳. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۸۹/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۲۴۱/۱۰؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۰۳۵۵ و ۴۴۲۷۱.
۴. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ فهرست کتاب های چاپ سنگی کتابخانه آستان حضرت معصومه (ع)، ۱۵۶؛ فهرست کتاب های چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۲؛ فهرست کتب چاپ سنگی فارسی کتابخانه مرکزی تبریز، ۲۰۱؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی و سربی کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار سابق)، ۶۰۴/۲؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ارموی، ۱۰۲۲/۲ و ۱۱۳۶؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۱۷۲۵ و ۸۳۶۴ و ۸۳۷۱ و ۱۷۱۰ و ۱۱۰۱۶.

(۲۸)

دفع المغالطه (فارسی)
نویسنده: بهرت پوری، عمارعلی (۱۲۴۴-۱۳۰۴ق)
دهلی، مطبع یوسفی، ۲۰۰ ص، ۱۳۰۷.

(۲۹)

عبقات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)
نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمدقلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ق)
[هند]، مرتضوی، ۲۲۶+۵۱۲ ص، رحلی، ۱۳۰۷ق^۲.

(۳۰)

تنزیه الامامیه بالحجة الالزامیه (فارسی)
نویسنده: سیدعلی محمد
لکهنو، مطبعه اثنا عشری، ۶۵ ص، نستعلیق، ۱۳۱۲ق^۳. (چاپ سنگی)

(۳۱)

تحفه منقلبیه (فارسی)
نویسنده: نقوی بخاری، ریاض الحسن بن باقرعلی
کاتب: خورشید قلم، محمد تقی
به اهتمام: تاجر کتاب لکهنو، سید محمد تقی
لکهنو، مطبعه دبدبه احمدی، ۵۷ ص، رقعی، ۱۳۱۳ق^۴.

(۳۲)

عبقات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)
نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمدقلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ق)
به درخواست: مجلس عالی معین العبقات

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۴۸/۱ و ۱۰۶/۱۵.

۲. میراث مشترک ایران و هند، ۴۳۸/۳ و ۲۴۱/۱۶.

۳. همان، ۴۱۶/۲.

۴. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۳۰/۱؛ فهرست کتب شبهات و ردیه‌های آن در هند، ۱۱۷؛ میراث مشترک ایران و هند، ۲۹۷/۱۶.

به درخواست: حامد علیخان صاحب بیرسטר

کاتب: سید مظفر حسین

لکهنو، مطبع مطلع الانوار، ج ۱۲، ۶۶۴ ص، رحلی ۱۳۱۴ ق.^۱

(۳۳)

عبارات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)

نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمد قلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ ق)

لکهنو، مطبع مطلع لانوار، ج ۵، جزء اول، ۷۴۵ ص، رحلی، ۱۳۱۷ ق.^۲

(۳۴)

عبارات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)

نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمد قلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ ق)

لکهنو، مطبع نور المطابع، ج ۵، جزء دوم، ۶۰۰ ص، ۱۳۲۷ ق.^۳

(۳۵)

عبارات الانوار في مناقب الأئمة الاطهار (فارسی)

نویسنده: کنتوری، حامد حسین بن محمد قلی (۱۲۴۶-۱۳۰۶ ق)

لکهنو، مطبعه نظامی پردیس، جلد ۱۲، نسخ و نستعلیق، ۳۶۰ ص، ۱۳۴۴ ق.^۴

۱. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۲؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه حضرت عبدالعظیم حسنی، ۱۴۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۲۱۸/۳ و ۱۱ و ۳۷۷/۱۲ و ۵۰۶ و ۱۰۱/۱۵ و ۲۵۰/۱۶؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ارموی، ۱۱۳۶/۲؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۱۱۷۷ و ۸۵۵۷ و ۸۵۵۹؛ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ش ۱/۳۲۶۳۸۹.

۲. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۲۲۸/۱ و ۱۱ و ۵۰۳/۱۲ و ۵۳۰ و ۶۲۱ و ۶۲۵ و ۶۳۱/۱۳ و ۲۶۸/۱۶؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۲؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه حضرت عبدالعظیم حسنی، ۱۴۱؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه میرجلال الدین محدث ارموی، ۲۵۶/۱ و ۸۸۱ و ۱۰۲۲/۲؛ کتابخانه حضرت ولی عصر (خوانسار)؛ کتابخانه ملی ایران، ش ۶-۹۶۲۲؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۸۳۵۳ و ۱۱۰۲۴ و ۱۸۸۴۰ و ۱۷۰۰ و ۱۳۲۴۳ و ۱۲۹۷۸ و ۸۳۷۲ و ۸۵۵۴ و ۱۱۰۱۴.

۳. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۶۶/۱؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی بروجردی، ۱۳۲۳/۲؛ فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه حضرت عبدالعظیم حسنی، ۱۴۱؛ میراث مشترک ایران و هند، ۴۳۳/۳ و ۱۱ و ۶۲۲/۱۲ و ۴۹۹/۱۶؛ کتابخانه ملی ایران، ش ۶-۲۸۷۱۶ و ۶-۳۱۲۸۴؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۸۳۵۴ و ۴۸۷۲۸ و ۲۳۲۲۵ و ۱۱۰۱۵.

۴. کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۳۷۷۷۳ و ۱۳۲۴۲؛ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ش ۱/۳۲۶۳۹۰.

(۳۶)

البوارق الموبقه (فارسی)
عنوان دیگر: السیوف المهرقه
نویسنده: سلطان العلماء، محمد بن دلدار علی (د: ۱۲۸۴ق)
لدهیانه، مجمع البحرین، ۳۹۲ ص بی تا^۱.

(۳۷)

نفاق الشیخین بحکم الصحیحین (فارسی)
نویسنده: کنتوری، محمد قلی بن محمد حامد (د: ۱۲۶۰ق)
[هند]: مطبعه شریفیه، ۵۶ ص، [بی تا]^۲.

(۳۸)

رد تحفه ترجمه نزهه اثنا عشریه
نویسنده: کهجوی، سید علی حیدر
کهجوا، مطبع اصلاح، ۳۵۳ ص، بی تا^۳.

نتیجه گیری

این پژوهش با اتکا به شواهد نسخه شناسی، کتاب شناسی و اسناد تاریخی نشان داد که ورود صنعت چاپ به شبه قاره هند، صرفاً تحولی فناورانه در شیوه تکثیر کتاب نبود، بلکه نقطه عطفی در دگرگونی الگوهای منازعه مذهبی میان شیعه و اهل سنت به شمار می رفت. بررسی تاریخ تداول تحفه اثنا عشریه نشان می دهد که این اثر، با وجود تألیف در سال ۱۲۰۴ق، تا پیش از انتشار چاپی در سال ۱۲۱۵ق از رواج محدودی برخوردار بود؛ شمار اندک نسخه های خطی شناخته شده در دوره پیش از چاپ، دشواری استنساخ، هزینه های بالای تکثیر و نیز فقدان ترجمه ها و ردیه های هم زمان، همگی مؤید آن است که این کتاب در عصر مؤلف هنوز به اثری جریان ساز در منازعات فرقه ای تبدیل نشده بود. از این رو، شهرت و نفوذ گسترده تحفه اثنا عشریه را نمی توان صرفاً به محتوای آن نسبت داد، بلکه باید آن را در پیوند با تحول رسانه ای ناشی از ورود چاپ تحلیل کرد.

۱. کشف الحجب والأستار عن أسماء الكتب والأسفار، ۸۸؛ الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ۱۵۴/۳؛ کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۲۶/۱؛ فهرست کتب شبهات و ردیه های آن در هند، ۱۱۳.
۲. کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، ۴۹۰/۱؛ فهرست کتب شبهات و ردیه های آن در هند، ۱۹۱.
۳. فهرست کتب شبهات و ردیه های آن در هند، ۱۴۷.

چاپ این اثر در کلکته، امکان تکثیر نسبتاً انبوه، توزیع جغرافیایی گسترده و دسترسی هم‌زمان مخاطبان متعدد به متن را فراهم ساخت و بدین ترتیب، کتاب را از محدوده محافل خاص علمی به عرصه عمومی مباحث اعتقادی وارد کرد. درست از همین مقطع است که موجی از چاپ‌های مکرر، ترجمه‌های عربی و اردو، نگارش تکمله‌ها و ده‌ها ردیه از سوی عالمان شیعه و اهل سنت پدید می‌آید. هم‌زمانی این تحولات با انتشار چاپی کتاب، نشان می‌دهد که رسانه چاپ نه صرفاً سرعت انتشار یک متن، بلکه دامنه، مخاطبان و تأثیر اجتماعی آن را نیز دگرگون ساخته و به عاملی تعیین‌کننده در گسترش منازعات مذهبی تبدیل شده است.

یکی از مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش، تبیین چگونگی تغییر ماهیت واکنش شیعیان به تحفه اثناعشریه است. عالمان شیعه، به‌ویژه سید دلدار علی نقوی، تنها به نگارش پاسخ‌های کلامی بسنده نکردند، بلکه با چاپ صوارم الالهیات و حسام الإسلام در همان شهر و همان چاپخانه‌ای که تحفه اثناعشریه منتشر شده بود، به استقبال رسانه‌ای رقیب رفتند. انتشار این دو اثر با شمارگانی بیشتر از تحفه اثناعشریه و تأکید آگاهانه بر این موضوع در مؤخره کتاب‌ها، نشان می‌دهد که شمارگان، سرعت تکثیر، اعتبار نسخه چاپی و شبکه توزیع، خود به بخشی از راهبردهای رقابت مذهبی تبدیل شده بود. بدین ترتیب، رقابت فرقه‌ای از سطح تألیف و استدلال فراتر رفت و به عرصه تولید، انتشار و گردش کتاب نیز کشیده شد.

از سوی دیگر، مقدمه و مؤخره نخستین چاپ‌های صوارم الالهیات و حسام الإسلام نشان می‌دهد که بخشی از عالمان شیعه، از همان نخستین سال‌های ورود چاپ به شبه‌قاره، درکی روشن از ظرفیت‌های این فناوری داشتند. آنان چاپ را نه تنها وسیله‌ای برای تکثیر سریع آثار، بلکه ابزاری برای جلوگیری از تصحیف و تحریف، تثبیت متن، افزایش اعتبار علمی کتاب و گسترش نفوذ اندیشه‌های مذهبی می‌دانستند. این نگرش، تصویری متفاوت از رابطه عالمان مسلمان با فناوری چاپ ارائه می‌کند و نشان می‌دهد که چاپ از همان آغاز، آگاهانه در خدمت راهبردهای علمی، فرهنگی و مذهبی قرار گرفت.

برآیند این یافته‌ها آن است که تاریخ منازعات شیعه و اهل سنت در شبه‌قاره هند را نمی‌توان تنها بر اساس محتوای آثار کلامی یا استدلال‌های اعتقادی تبیین کرد. این پژوهش نشان می‌دهد که تحول در «رسانه» به همان اندازه در شکل‌گیری و گسترش این منازعات مؤثر بوده است که تحول در «اندیشه». به بیان دیگر، اگر تحفه اثناعشریه جرعه ورود منازعات فرقه‌ای به عصر چاپ بود، صوارم الالهیات و حسام الإسلام نخستین نموده‌های بهره‌گیری آگاهانه از همان رسانه در

پاسخ به آن به شمار می‌آیند. از این منظر، این سه اثر را باید فراتر از متون کلامی، اسنادی از آغاز «رقابت رسانه‌ای» میان شیعه و اهل سنت دانست؛ رقابتی که در آن فناوری چاپ، از جایگاه ابزاری خنثی فراتر رفت و به یکی از عناصر فعال در تولید، بازتولید و گسترش هویت‌های فرقه‌ای و سامان‌دهی فضای فکری جهان اسلام در آستانه عصر جدید تبدیل شد.

از این رو، نوآوری اصلی این پژوهش در آن است که با تکیه بر شواهد کتاب‌شناختی و نسخه‌شناختی، نشان می‌دهد شهرت، نفوذ و آثار اجتماعی تحفه اثناعشریه بیش از آنکه حاصل ویژگی‌های ذاتی متن باشد، محصول ورود آن به چرخه چاپ و نشر است؛ چرخه‌ای که نه تنها امکان تکثیر و توزیع گسترده را فراهم ساخت، بلکه واکنش‌های متقابل را نیز در همان بستر رسانه‌ای سامان داد و بدین سان، چاپ را به یکی از مهم‌ترین عوامل بازآرایی منازعات مذهبی در شبه‌قاره هند تبدیل کرد.

منابع

- الأعلام بمن في تاريخ الهند من الأعلام، عبدالحی بن فخرالدین الحسینی، بیروت، دار ابن حزم، ۸ جلد، ۱۹۹۹م.
- بر صغیر کی امامیه مصنفین کی مطبوعه تصانیف اور تراجم، سید حسین عارف نقوی، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۲ جلد، ۱۳۷۶.
- تألیفات شیعه در شبه قاره، سید شہوار حسین نقوی، قم، دلیل ما، ۱۳۸۴.
- تذکرہ بی بها، سید محمد حسین صاحب نوگانوی، زیر نظر کریم نجفی، مقدمہ سید قرة العین مجتبی، دہلی، دایرة المعارف اسلامی ایران و ہند؛ خانہ فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، ۲۰۱۰م.
- تذکرہ خازن الشعراء، شاہ علی کبیر محمد میرنجان محمدی الہ آبادی، تصحیح اختر مہدی رضوی، تہران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۶.
- دانشنامہ جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تہران، بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ج ۴، ۱۳۷۵.
- الذریعة الی تصانیف الشیعة، آقابزرگ طہرانی، قم، دارالکتب العلمیة (اسماعیلیان نجفی)، ۲۵ جلد، ۱۳۴۳.
- ریشه های تشیع شمال ہند در ایران و عراق، خوان ریکاردو کل، ترجمہ مہرداد رمضان نیا، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذہب، ۱۳۹۷.
- سیہ بر سفید: مجموعہ گفتارہا و یادداشت ہا در زمینہ کتابشناسی و نسخہ شناسی، عارف نوشاہی، تہران، مؤسسہ پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۰.
- عبارات الأنوار في امامة الأئمة الأطهار: حديث الغدير، حامد حسين بن محمد قلی کنٹوری، قم، غلامرضا مولانا بروجردی، ۱۰ جلد، ۱۴۰۴.
- فردوس در تاریخ شوشتر و برخی از مشاہیر آن، علاء الملک بن نوراللہ شوشتری، با مقدمہ و تصحیح و تعلیق، میرجلال الدین حسینی ارموی محدث، تہران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۸.
- فہرست کتابہای چاپ سنگی قطع وزیری موجود در دانشکدہ ادبیات دانشگاه تہران، اکرم مسعودی و محمد حسن فوادیان، تہران، مؤسسہ انتشارات و چاپ دانشگاه تہران، ۱۳۸۴.
- فہرست کتاب ہای چاپ سنگی کتابخانہ آستان حضرت معصومہ علیہ السلام، علی صدراپی خویی، ابوالفضل حافظیان بابلی، قم: آستان مقدسہ قم، انتشارات زائر، ۱۳۸۳.
- فہرست کتاب ہای چاپ سنگی کتابخانہ حضرت آیت اللہ العظمی بروجردی، مجید جلیسہ، با ہمکاری حیدر عیوضی، قم، انتشارات وراقان، ۴ جلد، ۱۴۰۲.
- فہرست کتابہای چاپ سنگی کتابخانہ حضرت عبدالعظیم حسنی، ابوالفضل حافظیان بابلی، علی صدراپی خویی، قم، سازمان چاپ و نشر دارالحديث، ۱۳۸۲.
- فہرست کتابہای چاپ سنگی کتابخانہ میرجلال الدین محدث ارموی، حسین متقی، فتح اللہ ذوقی، تہران، کتابخانہ، موزہ و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی؛ قم، کتابخانہ تخصصی تاریخ اسلام و ایران، ۲ جلد، ۱۳۸۹.

فهرست کتابهای چاپ سنگی و سربی کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سیهسالار سابق)، سهراب یکه زارع، زیر نظر ابوالقاسم نقیبی، تهران، مدرسه عالی شهید مطهری، ۲ جلد، ۱۳۸۶.

فهرست کتابهای چاپی فارسی، خان بابا مشار، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۳ جلد، ۱۳۵۲.

فهرست کتب چاپ سنگی (فارسی) کتابخانه مرکزی تبریز، منصوره وثیق، قم، کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۱۳۷۹.

فهرست کتب شبّهات و ردیه‌های علمای شیعه در شبه قاره هند، سید شهوار حسین نقوی آمروهوری، تهران، معاونت پژوهشی و آموزشی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۲۰۰ ص، ۱۴۱۹ ق.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، سید احمد حسینی اشکوری، زیر نظر سید محمود مرعشی، قم، کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، جلد سوم، بی‌تا.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور (مجموعه‌های آزاد، پیرزاده، شیرانی، کیفی و عمومی)، عارف نوشاهی، تهران، میراث مکتوب، جلد ۱، وزیری، ۱۳۹۰.

فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، مصطفی درایتی، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۱.

فهرستواره کتاب‌های فارسی، احمد منزوی، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۹، ۱۳۸۳.

قاموس الکتب اردو، مولوی عبدالحق، کراچی، انجمن ترقی اردو، جلد ۱، ۱۹۶۱ م.

کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، عارف نوشاهی، تهران، میراث مکتوب، ۴ جلد، ۱۳۹۱.

کتابنامه حضرت مهدی، علی اکبر مهدی پور، قم، مؤلف، ۲ جلد، ۱۳۷۵.

کشف الحجب والأستار عن أسماء الکتب والأسفار، اعجاز حسین بن محمد قلی کنتوری، قم، مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی رحمته الله، ۱۴۰۹.

محبوب الالباب فی تعریف الکتب والکتاب، بهادر مولوی خدابخش، حیدرآباد دکن، مطبع مقنن، ۹۲۴ ص، ۱۳۱۶ ق.

معجم التراث الکلامی جعفر السبحانی التبریزی، قم، مؤسسة الامام الصادق، ۱۴۲۳ ق.

معجم المطبوعات العربیة فی شبه القارة الهندیة الباکستانیة، احمد خان، الرياض، مکتبة الملك فهد الوطنیة، ۲۰۰۰ م.

معجم طبقات المتکلمین، جعفر السبحانی التبریزی، قم، مؤسسة الامام الصادق، ۱۴۲۴ ق.

مقالات طریقت: احوال و آثار حضرت شاه عبدالعزیز محدث دهلوی، عبدالرحیم ضیاء، تحقیق و تعلیق محمد اقبال مجددی، لاهور، چوهدری غلام رسول، چاپ دوم، ۲۰۱۷ م.

مکرم الآثار در احوال رجال دوره قاجار دو قرن ۱۳ و ۱۴ هجری، میرزا محمد علی معلم حبیب آبادی، اصفهان، انتشارات انجمن کتابخانه‌های عمومی، جلد چهارم، ۱۳۵۲.

«موقف الشیعة من هجمات الخصوم و خلاصة عن کتاب عبقات الأنوار»، تراثنا، السنة الثانية، محرم ۱۴۰۷، العدد الأول، صص ۶۱-۳۲.

میراث مشترک ایران و هند: کتابهای چاپی کهن فارسی و عربی شبه قاره در کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی، علی صدرایی خویی، قم، کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی، ۱۶ جلد، ۱۳۹۱-۱۴۰۴.

نثر الجواهر والدرر في علماء القرن الرابع عشر، يوسف مرعشلی، بیروت، دارالمعرفة، ۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م.

نجوم السماء في تراجم العلماء، محمد علی بن محمد صادق آزاد کشمیری، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۷.

نقاء البشر في القرن الرابع عشر، آقابزرگ الطهرانی، تعلیقات سید عبدالعزیز الطباطبائی، مشهد، دارالمرتضی للنشر، جلد ۱، ۱۴۰۴.

Baig S. Editing and Printing the Arabic Book: Perspectives from South Asia. *International Journal of Middle East Studies*. 2023;55(1):139-145. doi:10.1017/S0020743823000491

Printing in Calcutta to 1800, Graham Shaw, London, The Bibliographical Society, 1981.